

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Məmmədzadə Murad Teymur oğlu

" Maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları"
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: 060403 - "Maliyyə"
İxtisaslaşma: "Maliyyə nəzarəti və audit"

Elmi rəhbər: i.ü.f.d., dos. L.T.Mehdiyeva

Magistr proqramının rəhbəri: i.ü.f.d.,b/m. G.Q.Məmmədova

Kafedra müdiri: i.e.d., professor Ə.Ə.Ələkbərov

Bakı – 2018

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	3
Fəsil 1.Maliyyə-vergi nəzarətinin zəruriliyi və dövlət idarəetməsində rolu. 8	8
1.1.Maliyyə-vergi nəzarətinin zəruriliyi və iqtisadi əsasları.....	8
1.2.Dövlət idarəetməsində maliyyə-vergi nəzarəti sistemi institutlarının əhəmiyyəti və onların qarşılıqlı əlaqələndirmə mexanizmləri.....	13
1.3.Vergi yoxlamalarının dövlət maliyyə-vergi nəzarətinin həyata keçirilməsində rolu	19
Fəsil 2. Maliyyə-vergi nəzarəti sisteminin hüquqi bazası və təşkili xüsusiyyətləri.....	26
2.1. Maliyyə-vergi nəzarəti sisteminin təşkili prinsipləri və onun hüquqi bazasının formalaşdırılması xüsusiyyətləri.....	26
2.2. Müasir şəraitdə maliyyə-vergi nəzarətinin formaları və təşkilati idarəetmə sisteminin tədqiqi.....	33
2.3. Azərbaycanda vergi yoxlamalarının həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və maliyyə-vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə tətbiq edilən məsuliyyət tədbirlərinin qiymətləndirilməsi.....	38
Fəsil3. Maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri.....	45
3.1.Vergi yoxlamalarının müasir modelinə keçid və maliyyə-vergi nəzarəti sistemində modernizasiya tədbirləri.....	45
3.2. Dövlət büdcəsinin proqnozlaşmasının səmərəliyinin artırılmasında maliyyə-vergi nəzarətinin təkmilləşdimə istiqamətləri.....	58
Nəticə	71
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	74

Əlavələr

REZUME

SUMMARY

Magitrant

Elmi rəhbər

Giriş

Mövzunun aktuallığı. İqtisadiyyatda cərəyan edən xoşagəlməz proseslər öz özünə tənzimlənmədiyi üçün, cəmiyyətin iqtisadi – sosial həyatında arzuolunmaz problemlər yaranır və belə olan durumda dövlətin gördüyü qabaqlayıcı iqtisadi tənzimləmə mexanizminin gerçəkləşməsi çətinləşir. Bununla bağlı olan məsələri, yəni cəmiyyətin iqtisadi yüksəlişinə əngəl yaradan xoşagəlməz halları məqamında aradan qaldıra bilmək qabiliyyətinə məxsus maliyyə-vergi nəzarətin formalaşması zərurəti yaradır.

Ölkəmizin bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə transformasiyasının yekunlaşdığı və dünya təsərrüfatına inteqrasiya əlaqələrinin gücləndiyi, həmçinin maliyyə və vergi intizamının gücləndirilməsinin dövlət siyasətində aparıcı yer aldığı hazırki dövrdə idarəetmənin əsas elementi sayılan maliyyə-vergi nəzarətinin rolu yüksəlir. Təsadüfi hal deyil ki, hazırki durumda maliyyə şəffaflığının yüksəlməsi, qüvvədə olan nəzarət vasitələrinin təkmillinə və ümumilikdə maliyyə intizamının gücləndirilməsinə böyük önəm verilir, sınaqdan keçmiş beynəlxalq praktikadan istifadə etməklə iqtisadi inkişaf üçün əngəllər törədən, qanunlara riayət etməyən və sosial ədalətsizliyə gətirib çıxaran korrupsiyaya əleyhinə mübarizə tədbirləri Prezidentin son zamanlar verdiyi sərəncamlarında da öz parlaq əksini tapır .

Dövlətin iqtisadiyyata təsiretmə qüvvəsinə malik nəzarət sisteminin ən təsirli hesab edilən maliyyə-vergi nəzarətinin başlıca hədəfi maliyyə ehtiyatlarının yaranması və səmərəli xərclənməsi prosesinin layiqincə görülməsini təmindən ibarətdir. Maliyyə böhranı dövründə maliyyənin rolu və vəzifəsinin daha da artdığı üçün maliyyə-vergi nəzarətinin rolu xeyli artır. Belə ki inzibati amilliyə söykənən iqtisadiyyatdan fərqli olaraq demokratik idarəçilik prinsiplərinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı münasibətləri dövründə dövlətin iqtisadi sferada funksiyaları əhəmiyyətli tərzdə məhdudlaşır, dövlət iqtisadiyyata müstəqillik verir. Yeni iqtisadi münasibətlər dövründə isə nəzarət mexanizminin rolu yüksəlir , bunu isə əsasən müasir şəraitdə xüsusən maliyyə-vergi nəzarətinin köməkliyi ilə həyata keçirmək mümkündür. Ölkəmizdə iqtisadi tərəfdən təhlükəsizliyin təmini sistemində maliyyə-

vergi nəzarəti mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi probleminin aktuallığı tədqiqatın mövzunu və seçilən məsələlərin seçilməsini öncədən müəyyənləşdirmişdir.

Mövzunun aktuallığı qoyulmuş məsələlərin həlli ilə müəyyən olunduğu üçün hesab etmək olarki, effektiv maliyyə-vergi nəzarəti sisteminin formalaşması, onun müasir iqtisadiyyata təsiri mühüm mənadaşır, bu isə özlüyündə bazar iqtisadiyyatı strukturlarının böyük sərbəstliyə malik olduğu müasir durumda maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəliyinin yüksəldilməsi yollarının kompleks tədqiqinə gətirib çıxarır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Tədqiqatın həsr etdiyi məsələlər praktikada və o cümlədən iqtisadiyyatda əhatəli tədqiq edilib və vacib rol kəsb edən məsələdən hesab edilir. Maliyyə-vergi nəzarətinin nəzəri məsələlərinin makroiqtisadi səviyyədə öyrənilməsi və tədqiqi xarici ölkə alimlərindən D.Keyns, A.Smit, A.Vaqner, A.Laffer, D.Rikardo, M.Fridman, F.Yusti və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Ölkənin iqtisadi vəziyyətinə nəzarətin təsir nöqtəsindən daxil olmaqla, ictimai əlaqələr sistemində maliyyə- vergi nəzarətinin öyrənilməsinə mühüm töhfə verən alimlərdən M.R. Boboev, A.V. Bryzgalin, L.I. Goncharenko, I.V. Gorsky, V.V. Gusev, V.A. Kaşin, V.V. Knyazev, L.P. Pavlova, V.G. Panskov, A.B. Paskachev, S.G. Pepelyaev, A.P. Pochinok, V.M. Rodionova, D.G. Çernik, T.F. Yutkina, B.B.Kovalev, İ.T. Balabanov, İ.A. Blank, N.N. Slezneva, A.F. İonova, və başqalarını göstərmək yerinə düşər.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində AR maliyyə-vergi nəzarəti məsələləri ölkəmizin görkəmli iqtisadçı alimləri A.F.Musayev, Ə.Ə.Ələkbərov, D.Bağirov, M.Bağirov, M.Həsənli, S.M. Məmmədov, V.T.Novruzov, B.X.Ataşov, Z.F.Məmmədov, R.M.Əliyev, Y.A.Kəlbəliyev, B. Ş.Qurbanov, L.T. Mehdiyeva və T.T.Qurbanov və başqalarının əsərlərində geniş tədqiq edilmiş maliyyə-vergi nəzarətinin strukturunun təzədən qurulub təkmilləşdirilməsi, maliyyə-vergi nəzarətinin həqiqətən tənzimlənmiş sistem halına salınması zəruriyyətinə diqqətli cəlb etmişlər.

Onların tədqiqatlarının geniş analizi dəlalət edir ki, indiki mərhələdə maliyyə - vergi nəzarətinə qoyulan tələblərin dəyişməsi ilə əlaqədar, xüsusən Azərbaycanda maliyyə-vergi nəzarəti tam şəkildə araşdırılmamışdır. Məhz təqdim etdiyim magistr

dissertasiyası bu çatışmazlıqların yerini doldurmağa bir addım atılması kimi qiymət verilməsi məqsədlidir.

Tədqiqat işinin başlıca məqsəd və vəzifələr. Magistr tədqiqatında önə söykənən başlıca hədəf–dövlət maliyyə-vergi nəzarətinin nəzəri əsasları, onun formaları, reallaşma metod və vəzifələri, Azərbaycanda maliyyə -vergi nəzarətinin müasir durumunun kompleks təhlili və hərtərəfli qiymətləndirilməsi əsasında maliyyə-vergi nəzarətinin təkmil və səmərəliliyinin artırmaqdan ötrü elmi dayaqlara söykənən təkliflər söyləməkdir. Magistr dissertasiyasında qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaqdan ötrü aşağıdakı vəzifələrin reallaşması nəzərdə tutulmuşdur:

- maliyyə-vergi nəzarətinin yaranma tarixi və inkişaf mərhələlərinin araşdırılması və uyğun ümumiləşdirmələrin edilməsi;
- maliyyə-vergi nəzarətinin nəzəri əsaslarının araşdırılması;
- dövlət büdcəsinin tərtibi və icrasında maliyyə-vergi nəzarətin xüsusiyyətlərinin öyrənilib aşkara çıxarılması;
- müasir şəraitdə maliyyə-vergi nəzarətinin formaları və təşkilati idarəetmə sisteminin kompleks tədqiqi.
- maliyyə-vergi nəzarət konsepsiyalarının işlənilib hazırlanması;
- respublikamızda maliyyə nəzarətini reallaşdıran orqanların vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi, maliyyə nəzarət sisteminin mövcud durumunun təhlili və qiymətləndirilməsi;
- maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərinin dəqiqləşdirilməsi;

Tədqiqat işinin obyektı – maliyyə-vergi nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyəti əsasında formalaşan münasibətlər sistemi;

Tədqiqat işinin predmeti – maliyyə -vergi nəzarətinin təsirliliyinin artırılmasının nəzəri və praktiki aspektləri təşkil edir.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasını iqtisad elminin klassiklərinin və tanınmış iqtisadçı alimlərin əsərləri, AR qanunları, AR Prezidentinin fərmanları, NK qərar və sərəncamları, bazar iqtisadiyyatının prinsip və qanunauyğunluqları təşkil edir. Tədqiqatda müqayisə, elmi abstraksiya, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil,

proqram məqsədli yanaşma və s. istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işinin informasiya bazasını AR Statistika Komitəsinin, Maliyyə, Vergilər və İqtisadiyyat Nazirliklərinin məlumatları, digər elmi qurumlar, iqtisadi və digər mövzularda nəşrlər, beynəlxalq kongreslərin və elmi-praktik konfransların materiallarının məcmusu, qlobal internet şəbəkəsinin informasiya resursları və magistirin şəxsi müşahidələri təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadi sisteminin prinsipləri əsasında maliyyə-vergi nəzarəti sisteminin nəzəri-metodoloji və praktiki məsələlərinin vahid bir problem kimi sistemli halda tədqiq olunmaqla, onun konseptual təkamülü baxımından təkmilləşdirilməsi və inkişafının zəruri şərtləri, iqtisadi mexanizmləri, xüsusiyyətləri və istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan:

-beynəlxalq nəzarət qurumlarının metodoloji müddəalarından və müasir iqtisadçı alimlərin elmi baxışlarından çıxış edərək maliyyə-vergi nəzarətinin yaranma tarixi və inkişaf mərhələləri araşdırılaraq uyğun ümumiləşdirmələr edilmişdir;

-dövlət büdcəsinin tərtibi və icrasında maliyyə-vergi nəzarəti xüsusiyyətləri öyrənilib aşkara çıxarılmışdır;

-müasir şəraitdə maliyyə-vergi nəzarətinin formaları və təşkilati idarəetmə sisteminin kompleks tədqiq edilmişdir.

-maliyyə-vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından inkişafa nail olunmuş ölkələrin təcrübəsinin tətbiqi imkanları və xüsusiyyətləri müəyyən edilərək maliyyə-vergi nəzarət konsepsiyaları işlənib hazırlanmışdır;

-Ölkəmizdə maliyyə-vergi nəzarətini gerçəkləşdirən orqanların vəzifələrini müəyyənləşdirərək, maliyyə nəzarətin müasir vəziyyəti təhlili edərək qiymətləndirilmişdir;

-maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri dəqiqləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. Əldə olunmuş nəzəri və praktiki müddəalardan, ölkəmizdə gələcəkdə iqtisadi sahənin planlaşdırılması və reallaşması, qərarların qəbulundan ötrü həlledici əhəmiyyətə malik informasiya verə bilən

səmərəli maliyə-vergi nəzarətinin fəaliyyətindən ötrü uyğunmühitin yaradılmasında geniş istifadə oluna bilər. **Tədqiqat işinin aprobasiya və yekunların tətbiqi.** Tədqiqat işinin əsas müddəaları barədə 1 məqalə və 1 teziz nəşr edilmişdir.

Disertasiya işin quruluşu. Disertasiya giriş, üç fəsil, cəkkiz paraqraf , nəticə və ədəbiyyatdan ibarətdir.

I FƏSİL. MALİYYƏ-VERGİ NƏZARƏTİNİN ZƏRURİLİYİ VƏ DÖVLƏT İDARƏETMƏSİNDƏ ROLU.

1.1.Maliyyə-vergi nəzarətinin zəruriliyi və iqtisadi əsasları.

Dövlətin iqtisadi sferada funksiyalarını reallaşdırmagın ən təsirli aləti sayılan maliyyə-vergi yoxlaması prioritet xarakter daşıyır. Bununu isə sübuta ehtiyacı olmayan həqiqət kimi anlamaq olar. Nəzarət etməklə dövlət ölkədə cərəyan edən bütün başlıca sosial-iqtisadi prosesləri təsir edir, onu məqsədyönlü səmtə istiqamətləndirir.

Mövcud durumda Azərbaycanın maliyyə təsisatlarının beynəlxalq kapital bazarına qoşulması, xarici investorların ölkə iqtisadiyyatına marağının yüksəlməsi, ölkəmizdə mövcud maliyyə sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması hədəfi ilə maliyyə-vergi nəzarət sisteminin mütərəqqi tələblər səviyyəsində yenidən qurulmasını zəruri edir.

Maliyyə nəzarəti anlayışının şərhində alimlər arasında yekdillik yoxdur. U.Y.Danilevski isə maliyyə-vergi nəzarətinin tərifini bu cür açıqlamışdır: «İqtisadiyyatın, istehsalın idarə edilməsinin ümumi mexanizminin vacib funksiyalarından hesab edilən və ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla, maliyyə-vergi nəzarəti maliyyə, kredit göstəricilərini özündə cəmləşdirir. Nəzarət sferasına əsasən pul, istehsal, bölgü, mal-material dəyərlərinin pulla ifadəsində dövriyyəsi və istehlakı aid edilir». Belə olan durumda nəticəyə gəlmək olur ki, maliyyə-vergi nəzarəti təsərrüfatçılıq mexanizminin vacib ünsürü sayılmaqla dəyər xarakterinə malikdir.[11]

. K.S.Belskinin təbirincə, vergi sistemi - vergitutma sferasında müəyyən prinsiplərə əsaslanan qarşılıqlı əlaqədar hissələrin (elementlərin), vətəndaşların vergiödəmə qabiliyyətinin, vergi və yığımların qanunla müəyyənləşdirilmiş sisteminin, vergi inzibatçılığının və dövlət tərəfindən tətbiq edilən vergitutma metodlarının məcmusudur .[12, s. 55].

M.V.Karaseva vergi sistemi dedikdə, dövlətdə vergitutma sferasında yaranan və iqtisadi, siyasi, təşkilati və hüquqi xarakterə malik olan bütün mövcud ictimai münasibətlərin məcmusunu başa düşür. [13, s.324].

Maliyyə-vergi nəzarəti dedikdə-müəyyən metoddan istifadə olunmaqla etməklə geniş əhatə sferasında qanun və icraedici hakimiyyəti orqanlarının, o cümlədən bunun üçün təsis edilmiş orqan, tam iqtisadi subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət etmək anlamı başa düşülür. Maliyyə-vergi nəzarəti əsasən dövlətin maliyyə siyasətini uğurla reallaşdırmağa, maliyyə sabitliyindən ötrü əlverişli mühit formalaşdırmağa istiqamətlənib.

Maliyyə-vergi nəzarəti müəssisələrin iş fəaliyyətində maliyyə- vergi və onunla sıx bağlı məsələlərin işlənməsi, habelə onun təşkili prosesinin özünəxas və təsir və metodların cəmidir. Bu reallaşdırma - maliyyə-vergi nəzarətinin hədəflərini, mahiyyətini müəyyənləşdirir. Bir faktı da qeyd etməyə lüzum var ki, nəzarət həmçinin də dövlət idarəetməsi elementlərindən sayılır. Apardığım tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlirəm ki, maliyyə-vergi nəzarəti - təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərində maliyyə və onunla bağlı olan məsələlərin işlənməsi, habelə onun təşkilinin özünəxas metodlarının və təsirlərinin məcmusudur. Maliyyə-vergi nəzarəti iqtisadiyyatda da milli məhsulun natural və dəyər göstəriciləri arasında tarazlıqdakı kənarlaşmaları, makro və mikro iqtisadi sahədə tənzimləmə proseslərindəki uyğunsuzluqları aşkarlamaqdan ötrü alət kimi istifadə edilir.

Maliyyə-vergi nəzarətinin başlıca hədəfi - ölkənin maliyyə siyasətinin uğurla reallaşdırmaq, iqtisadiyyatın hər bir sferasında maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması və məqsədəuyğun istifadəsi prosesinin reallaşdırılmasını təminindən ibarətdir. Nəzarət funksiyası mühasibat uçotu köməkliyi ilə onun tam metod hissələrində: sənədləşdirmə, inventarlaşdırma, qiymət və kalkulyasiya hesablama sistemi və ikiqat qeydə alma, balans və hesab sənədlərinin yardımından yararlanmaq ilə reallaşır.

Dünyanın əksər dövlətlərində dövlət maliyyə-vergi nəzarəti vergi və maliyyə idarələri, xəzinədarlıq milli banklar və digər bu tipli təşkilat köməkliyi ilə reallaşır. Maliyyə nəzarəti nəzarət növlərindən özünə xas xüsusiyyətləri ilə fərqlənərək, geniş təkrar istehsalın istənilən sahələrində özünü göstərsə də və habelə maliyyə yekunlarının qəbulu mərhələsi belə daxil edilməklə, maliyyə fondlarının hərəkət mərhələsini müşayiət edir. Dövlətin maliyyə nəzarətinin başqa sahələrindən

vergi nəzarəti öz tərkibində, məzmununda, məqsəd və vəzifələrində, forma və üsullarında, nəzarət orqanlarının tərkibində və nəzarət edilən şəxslərdə fərqlənir.

Qanunvericilikdə vergi nəzarətinin tərfi hələlik yoxdur. Metodik ədəbiyyatlarda bir neçə variantları təklif olunur. Beləliklə A.V. Briqqalin vergi nəzarətini vergi qanunvericiliyinə riayət edən səlahiyyətli orqanların fəaliyyət metodları və metodları və bütövlükdə və yaxud büdcədənkənar fondada vergiqoymanın hesablanması, tamlığı və vaxtında verilməsi düzgünlüyünü müəyyənləşdirir.

Tanınmış iqtisadçı O.A. Makarovanın təbirincə, vergi nəzarəti altında, vergi sistemində vəzifəli şəxslərinin vergi qanunvericiliyində əksini tapmış formalarda vergi orqanlarının vəzifələri kimi vergilərin hesablanması və ödənilməsinin düzgünlüyünü yoxlamaq, vergi cinayətlərini və onların yaradan səbəblərini müəyyənləşdirmək və ləğv etmək üçün, vergilər və ödənişlər. [4, s. 16]

Eyni zamanda göstərmək lazımdır ki, vergi ödəyicisinin mühasibat obyektinə müəyyən bir xüsusi məzmununa malikdir. Birinci baxışda, vergi orqanlarının vergi ödəyicilərinin uçotunda fəaliyyət göstərməsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, bu halda obyektin təşkilat və fərdlər olması, daha doğrusu, bu mühasibat obyektlərinin normativ anlayışıdır. Lakin əslində, mühasibat fəaliyyətinin mahiyyəti vergi nəzarət tədbirlərinin sonrakı həyata keçirilməsi hədəfi ilə təşkilat və şəxslər haqqında etibarlı məlumatların yığılmasıdır.

Vergi ödəyicilərinin qeydiyyatı məzmununa və göstərilən mövqeyə uyğun tərzdə belə bir kampaniya ilə mühasibat uçotu obyektinə vahid dövlət vergi ödəyiciləri reyestrinin formalaşdırılması üçün zəruri sayılan məlumatların verilməsi üçün təşkilatların və fərdlərin hərəkətlərini tanımaqdır. Vergi nəzarət obyektinin tərfi ilə yanaşı, onun strukturunda vergi nəzarəti subyektinə kimi bir elementi seçmək çox məqsədəuyğundur. Vergi müfəttişliyi subyektlərinin nəzarət tədbirlərinin nəticələrini qiymətləndirmək, vergi hüquqpozmalarının faktlarını müəyyənləşdirmək və sonra vergi suçlarına görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməkdən ötrü özünəməxsus əhəmiyyəti sayılan bu ayırma kifayət qədər əsaslandırılmış görünür.

Maliyyə-vergi nəzarətinin subyektlərinə gəldikdə, maliyyə-vergi nəzarətini reallaşdıran hüquqi və fiziki şəxslər, o cümlədən dövlət orqanları dərk edilir.

Dünyanın çox ölkələrində dövlət nəzarəti MN və onun yerli orqanları, vergi qurumları və xəzinə sistemi, milli banklar və digər təşkilatların yardımı ilə həyata keçirilir. Bu subyektlər işərisində xəzinə və vergi qurumları əsas yer tutur.

Maliyyə nəzarətinin başlıca istiqamətləri və yaxud onun obyektlərinin əsas parametrləri qanunilik, səmərəlilik və təşkilatı strukturun optimallığından ibarətdir. Həm də göstərilən parametrlər çoxsaylı, lakin az əhəmiyyətli tələblərin özünəməxsus, özlüyündə tam olan hissələr kimi çıxış edirlər .

Son nəticədə maliyyə-təsərrüfat xarakterli qanunlara və normativ hüquqi aktlara düzgün əməl olunmasını yoxlanılması büdcə proseslərinin dayanıqlığını və dövlət maliyyə quruluşunun sabitliyini qoruyub saxlamağa, norma yaradıcısı olan orqanlar tərəfindən qoyulmuş qayda və prosedurlardan yayınmaları vaxtında aşkara çıxarmağa, habelə onlarda zəruri korreksiya aparmağa əlverişli imkan verir.

Məqsədemüvafiqlik - təkcə dövlət vəsaitlərinin məqsədli xərclənməsini və bu vəsaitlər hesabına əldə edilmiş əmlakdan istifadə olunmasını deyil, habelə fəaliyyətin nəzərdə tutulan məqsədlərə, proqramlara, prioritetlərə və s. uyğunluğunu əhatə edən kateqoriya kimi qəbul edilmişdir. Maliyyə nəzarəti eyni vaxtda maliyyə-iqtisadi siyasətinin reallaşması , maliyyə sabitliyi ötrü mühitin yaradılması hədəflərinə qulluq edir, qanunlara əməl edilməsi riayət olunmasına, dövlət mülkiyyətinin təhlükəsizliyinin təmini, ehtiyatlardan israfçılığa yol vermədən səmərəli istifadəsi, təsərrüfat subyektlərinin işinin faydalığını artırmaq, öhdəliklərə məqamında riayətinə mühit formalaşdırır,təyinatına düz gəlməyən xərclənmiş vəsaitləri aşkarlamaya və ödətdirməyə imkanyaradır, dövlət vəsaitlərinin maliyyə-iqtisadi strukturun optimallaşdırılmasını, o cümlədən iqtisadiyyatı maliyyəni tərəfdən sağlamlaşdırmaq mənasında bir çox digər məsələləri təmin edir.

Daha geniş mənada isə nəzarət funksiyası səmərəli qərarlar qəbulu imkanları üçün idarəetmə obyektinin informasiya şəffaflığını təmin etməkdir.Eyni vaxtda idarəetmə obyektinin informasiya şəffaflığı anlayışının mənasını açıqlamaq lazımdır. İlk əvvəl idarəetmə anlayışını şərh edək. Hər hansı istənilən obyekti idarə etmək - həmin obyektin qaydaya salınması, qorunması, təkmilləşdirilməsi vəstrukturunun inkişaf etdirilməsi, habelə tələb olunan vəziyyətinin və ya hansısa bir məqsədin

həyata keçirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətinin saxlanması üçün ona yönəldici təsir göstərməkdir.

Beləliklə, yuxarıda deyildiyi kimi, əgər idarəetmə mahiyyətə qərarların qəbulu və reallaşması prosedurdursa, onda nəzarəti həmin prosedurlara informasiya dəstəyi vermək, onları müəyyən parametrlərdən müxtəlif cür kənarlaşmalar barədə informasiya ilə təmini hədəfi ilə inteqrasiya olunmuş sistem olaraq təsəvvür etmək mümkündür. Maliyyə-vergi nəzarəti çərçivəsində belə parametrlər onun obyektlərinə uyğun gələn qanunilik, səmərəlilik, məqsədemüvafıqlıq və s. ola bilər. Bu vaxt maliyyə nəzarəti dövlət maliyyəsi və dövlətin mülkiyyətində olan material dəyərliləri üzərində cəmləşdirilir.

Fikrimizcə, dövlət nəzarətinin digər növləri ilə birlikdə maliyyə-vergi nəzarəti dövlət idarəçiliyinin İnformasiya sisteminin, yəni dövlət idarəetməsinin bütün səviyyələrində qərarların qəbulundan ötrü zəruri olan müxtəlif informasiyanın işlənməsi və inteqrasiyası sisteminin formalaşmasının və fəaliyyət göstərməsinin bazası olaraq qəbul edilir. Konkret olaraq vergi nəzaətini gəldikdə isə ümumən və bütövlükdə, o dövləti əsasən dövlət maliyyəsinin formalaşması, hərəkəti və vəziyyəti haqqında, habelə idarəetmənin bütün səviyyələrində və təsərrüfatçılığın bütün aspektlərində dövlətə məxsus material dəyərliləri ilə əməliyyatların maliyyə təfsiri barədə informasiya ilə təmin edir. Həmin sistemli-analitik informasiya dövlət tərəfindən maliyyə-iqtisadi qərarların qəbulundan ötrü bir növ baza, əsas rolunu oynayır.

Maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti daha dolğunluğu ilə onun funksiyalarında təzahür edir. Maliyyə nəzarətinin ümdə funksiyaları bunlardır: məlumatlandırma, operativlik, müdafiə və qabaqlama. Həm də idarəetməyə dair müasir yanaşmalarda sonuncu funksiyaya xüsusi yer verilir. Yalnız ilkin nəzarət arzuolunmaz kənarlaşmaların qarşısını ala bilər, gələcəkdə arzuolunmaz halların və tendensiyaların meydana gəlməsi imkanlarının ləğvini təmin edər, qərarların və hərəkətlərin arzuolunmaz nəticələrindən qoruyar.

Vergi nəzarətinin ÜMD-də borcu ölkənin iqtisadi sahədə təhlükəsizliyinə nail olunmasıdır. Elə bu nöqtəyi-nəzərdən vergi nəzarətinin başlıca metod və formalarının

vergi ödəyənlərin qeydiyyatının aparılması , uçotu, təftiş materiallarının həyata keçirilməsinə və tətbiq olunmuş maliyyə cərimələrinin alınması prosesinə nəzarət daxil edilir.

Dövlət nəzarətinin digər formalarında rast gəldiyi kimi vergi nəzarətinin də mahiyyəti aşağıdakıların əsasında dayanır:

- nəzarət sferasında əks edilən obyektlərin işinin müşahidəsi;
- əldə edilmiş informasiyaların analizi, proqnozların işlənilib hazırlığı;
- qanunlardan kənara çıxma hallarının ləğvindən ötrü işlərin həyata keçməsi;
- müqəssirlərin aşkarlanması və məsuliyyətə cəlbə.

Sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafı ilə əlaqədar vergilər fiskal funksiyaların reallaşmasına şərait yaradır, digər tərəfdən iqtisadi yüksəlişdə aparıcı faktorlar hesab edilirlər və istehsal proseslərinə aktiv təsir göstərir. İnkişafa nail olmuş ölkələrdə inkişaf proqramları işlənərkən, adətən proqramlara tərkibinə nəzarət ilə bağlı xərclər də aid edilir. Bu işə gündəlik həyatda çox zaman özünü doğruldur.

Qanunvericilikdə əks olunduğu kimi, AR MN istiqamətdən maliyyə nəzarətinin tam forması reallaşır. Ölkə Prezidentinin fərmanları ölkədə maliyyə-vergi nəzarətini bazar iqtisadiyyatı mühitinə uyğunlaşdırmağa, idarəetmədə demokratik prinsiplərin keyfiyyətə yeni səviyyəsinə yiyələnməyə, struktur islahatlarını sürətləndirməyə, maliyyə-vergi nəzarətini korrupsiya alətinə çevirən maneələrdən azad etməyə, biznes fəaliyyətinin inkişafına, dövləti sosial-iqtisadi tərəqqisinə istiqamətlənmişdir.

1.2. Dövlətin idarəetməsində maliyyə-vergi nəzarəti sistemi institutlarının əhəmiyyəti və onların qarşılıqlı əlaqələndirmə mexanizmləri .

Ölkəmizdə formalaşan maliyyə nəzarət sistemi dövlətin maliyyə sektorunda ali audit funksiyasını reallaşdıran ali nəzarət orqanı hesab edilən Hesablama Palatası, büdcəyə və büdcədən kənar fondların büdcələrinə maliyyə vəsaitlərinin vaxtılı-vaxtında daxili və təyinatına uyğun istifadəsinə cari nəzarət edən müvafiq icra hakimiyyəti orqanları sayılan Maliyyə Nazirliyi, Gömrük Komitəsi, DSMF, Vergilər Nazirliyi , tabeçiliyində olan idarələrdə yoxlama və təftiş aparan, idarə tərkibində olan nəzarətedici strukturlardan, hesabat sənədlərinin düzgün tərtib edilməsini və

maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin dürüstlüyünü yoxlayan müstəqil nəzarət infraskturu hesab edilən audit xidmətini reallaşdıran subyektlərdən ibarətdir.

Ölkəmizdə maliyyə - vergi nəzarəti orqanlarının işi qüvvədə olan hüquq normaları bazasında yerinə yetirilir ki, onların da əsas mənbələrini AR Konstitusiyası, AR Mülki Məcəlləsi, “Büdcə sistemi barədə” AR Qanunu, AR Vergi Məcəlləsi və s. qanun və normativlər təşkil olunur. Maliyyə-vergi nəzarəti MM iş fəaliyyətində də müstəsna rola malikdir.

Səlahiyyətli orqanlar tərəfindən maliyyə-vergi nəzarəti aparmaqdan ötrü AR MM komissiyaları və işçi qrupları formalaşdırılmışdır. Bu işə, ən əvvəl maliyyə sisteminin əsas sütunu olan - dövlət büdcəsinin təsdiq və icrasına nəzarətlə reallaşdırılır. Hesablama Palatasına gəldikdə onu Milli Məclis formalaşdırır. Sivil dövlətlərin əksəriyyətində maliyyə-vergi nəzarəti bitərəf orqan hesab edilən - Hesablama Palatasına tapşılır. Xarici dövlətlərdə böyük imtiyazlara sahib olan ali audit orqanı sayılan Palata dövlət və iri kompaniyaların hesablarına, , böyük pul axınlarının hərəkətinə nəzarəti həyata keçirir edir, qanuna düzgün riayət edib – etməməsini təftiş edir.

İcra orqanları tərəfdən maliyyə nəzarəti dərəcədə müəyyən yer AR Maliyyə Nazirliyinə məxsusdur ki, o, respublikanın maliyyə siyasətini hazırlamaqla bərabər habelə onun bilavasitə reallaşmasına nəzarət edir. AR Maliyyə Nazirliyi çərçivəsində operativ nəzarəti maliyyə nəzarəti və respublika xəzinədarlıq orqanı yerinə yetirir. MN Maliyyə nəzarəti orqanı aidiyyəti sahələrdə dövlət qurumlarının büdcə vəsaitinə, biznes strukturlarının bütün səviyyələrdə büdcədən alınmış vəsaitlərə və büdcədən kənar fondlara nəzarəti reallaşdırır, bələdiyyələrə məxsus olan təsərrüfatların maliyyə fəaliyyətini, maliyyə intizamına düzgün riayət olunmasını yoxlayır.

Dövlətin pul-kredit sferasındakı siyasətinin mühüm istiqamətlərindən hesab edilən ölkənin bank sisteminin inkişafı, bu sektorda risklərin azaldılması, likvidliyin artırılması, bankların pul toplamaq kimi göstəricisinin daha da artırılmasıdır. Mərkəzi Bank və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası haqqında bəhs etdiyimiz hədəflərə yiyələnməkdən ötrü bəzi üsullarla bank nəzarətini reallaşdırır.

Dünya praktikasında çox geniş vüsət almış nəzarət - auditor nəzarəti sayılır. Auditor şirkətləri qanunun tələblərinə uyğun tərzdə təsərrüfat subyektləri qarşısında məsuliyyətlidirlər. Müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə iş fəaliyyətinin bünövrəsini əmlak maraqları təşkilini həyata keçirir, bu isə onları reallaşdırmaqdan ötrü effektiv nəzarət vasitəsi hesab edilən auditə tələbatı bilavasitə artırır. Ümumilikdə audit mülkiyyətçilərin əmlak gəlirlərinin mühafizəsini qoruyan ən effektiv nəzarət vasitəsidir.

AR Mülki Məcəlləsində müəyyən olunmuş biznes fəaliyyətinin əmlak məsuliyyətinin reallaşdırılmasından ötrü iqtisadi, hüquqi və təşkilati mühitin təmini olduqca aktualdır. Audit təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat işi barədə informasiyaların qabaqcadan müəyyən olmuş meyarlara uyğunluq dərəcəsinin aydınlaşdırılması və auditor yoxlamasının nəticələrinin maraqlanan istifadəçilərə təqdim edilməsi hədəfi ilə onların toplanması və qiymətləndirilməsi prosesi sayılır.

Azərbaycan Respublikasında müstəqil dövlət maliyyə nəzarəti orqanı Milli Məclisin formalaşdırdığı və Hesablama Palatası və ona məxsus strukturlarıdır. Hesablama Palatası daimi fəaliyyətdə olan, təşkilati ,eləcə də funksional müstəqilliyə malik dövlət biidcəsinə maliyyə nəzarəti orqanıdır.

Ölkəmizdə yeni dövlət idarəetmə strukturlarının formalaşması ilə bağlı olaraq, maliyyə nəzarətinin tamamilə təzədən qurulması və gücləndirilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması vacib məsələlərdən sayılır. Planlaşdırma və proqnozlaşdırma idarəetmə elementlərindən sayılmaqla xüsusi mülkiyyətin formalaşmasında və milli iqtisadiyyatın inkişafında aparıcı rol oynayaraq, proporsiyaları müəyyənləşdirir, iqtisadi inkişafın istiqamətini proqnozlaşdırır.

Bu proporsiyanın və proqnozlaşdırmanın özündə belə hətta müəyyən nəzarət funksiyası vardır. Həmin nəzarət funksiyası vasitəsi ilə müəyyən edilmiş proporsiyalar milli iqtisadiyyatın inkişafı ilə, həmçinin tələb və təkliflə uzlaşması əks etdirilir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri planlaşdırmanı bütövlükdə inkar etmir, əksinə, bu şəraitdə onun mahiyyəti ilə məzmunu tamamlanır. Nəzarət və planlaşdırma idarəetmə elementləri olduğu üçün onların hər ikisi müəyyən idarəetmə funksiyasının yerinə yetirilməsində birləşir və bir-birini tamamlayır.

Belə ki, planlaşdırma milli iqtisadiyatın inkişafı istiqamətini və müəssisənin perspektiv inkişafını müəyyənləşdirirsə, nəzarət planlaşdırmanın və proqnozlaşdırmanın reallığını və səmərəliliyini dəqiqləşdirir. Şərti olaraq maliyyə nəzarətinin planlaşdırılmasını aşağıdakı mərhələlərə bölmək mümkündür:

-İlkin planlaşdırma. Bu mərhələdə ilkin yoxlamanın aparılması şərtləri, yoxlayıcının vəzifəsi, yoxlama nəticələri və s. şərh edilməlidir. Yoxlama aparılacaq təsərrüfat subyekti haqqında məlumatların toplanması. Bu məlumatları aşağıdakı qaydada əldə etmək olar: keçmiş illərdə aparılmış yoxlamaların nəticələri ilə tanış olmaq, müəssisədə çalışan işçilərlə söhbət aparmaq, müvafiq nəşr olunmuş materialları nəzərdən keçirmək, yoxlanan subyektin fəaliyyət sahələrinə və xidmət binalarına baxış keçirmək və s.

-Nöqsanların ciddiliyinə, biznes və təsərrüfat daxili riskə qiymət verilməklə hüquqi öhdəlikləri müəyyən etmək;

-Ümumi nəzarət planının və nəzarət proqramının hazırlanması yolu ilə. Maliyyənin idarəedilməsinin əsas funksiyaları sistemində təsərrüfat subyektlərinin hazırlanmış maliyyə strategiyasının reallaşdırılmasına nəzarətin təşkili əsas yerdə durur.

Nəzarət sahibkarlıq fəaliyyətinin idarə olunmasının əsasıdır. Təsərrüfat subyektlərində tətbiq olunan ümumi nəzarət sisteminin mərkəzi bloklarından biri maliyyə-vergi nəzarəti sayılır. Maliyyə-vergi nəzarəti təkcə daxili maliyyə-vergi nəzarəti ilə məhdudlaşmır, o həm də maliyyə idarəedilməsi sistemində bütün strateji qərarların qəbulu və reallaşdırılması prosesinin hərəkətverici mexanizmidir.

Maliyyə-vergi nəzarətinin ümdə funksiyalarına aid etmək mümkündür:

- müəyyən edilmiş maliyyə tapşırıqlarının reallaşdırılması gedişini müşahidə etmək;
- maliyyə fəaliyyətinin faktiki nəticələrinin maliyyə strategiyasında nəzərdə tutulanlarla müqayisədə kənarlaşmaların dərəcəsini müəyyənləşdirmək;
- təsərrüfat subyektlərinin maliyyə durumunda baş verən kənarlaşmaların və onun maliyyə inkişafı tempinin kəskin şəkildə azalmasının diaqnostikasını aparmaq;

- qarşıda duran hədəflərə və normativlərə uyğun olaraq təsərrüfat subyeklərinin maliyyə fəaliyyətinin normalaşdırılması üzrə operativ idarəetmə qərarlarını işləyib hazırlamaq;
- xarici maliyyə mühitinin, maliyyə bazarı konyukturunun və təsərrüfat işinin reallaşması şəraitinin dəyişilməsi ilə bağlı olaraq strateji məqsədlərə və maliyyə inkişafı göstəricilərinə müvafiq düzəlişlər etmək. Təsərrüfat subyeklərində maliyyə-vergi nəzarət sisteminin qurulması aşağıdakı prinsiplərə söykənməlidir:
 - maliyyə-vergi nəzarət sisteminin hazırlanmış maliyyə strategiyasının uğurla reallaşdırılmasına yönəldilməsi;
 - maliyyə-vergi nəzarət sisteminin çoxfunksional xarakter daşması;
 - maliyyə-vergi nəzarət sisteminin kəmiyyət standartlarına orientirliyi;
 - maliyyə-vergi nəzarət metodlarının maliyyə təhlili və planlaşdırılması metodlarının spesifikasına uyğunluğu;
 - nəzarət-vergi əməliyyatlarının müasirliyi;
 - nəzarət-vergi sisteminin qurulmasının çevikliyi;nəzarət-vergi sisteminin qurulmasının sadəliyi;nəzarət -vergi sisteminin qənaətçiliyi.

Sadalanan prinsiplər nəzərə alınmaqla təsərrüfat subyeklərində maliyyə-vergi nəzarət sistemi aşağıdakı mərhələlər üzrə qurulur:

- 1.Maliyyə-vergi nəzarət obyektinin müəyyənləşdirilməsi. Maliyyə-vergi nəzarətinin obyektini kimi təsərrüfat subyeklərinin maliyyə fəaliyyətinin əsas aspektləri üzrə idarəetmə qərarları seçilir.
- 2.Nəzarət ediləcək strateji göstəricilərin prioritetlik sisteminin formalaşması. Maliyyə-vergi nəzarətinə daxil edilən bütün göstəricilər öz əhəmiyyətinə görə ardıcıl düzülür.
- 3.Nəzarətin kəmiyyət standartları sisteminin hazırlanması. Nəzarət ediləcək maliyyə göstəricilərinin ardıcıl siyahısı müəyyənləşdirdikdən sonra hər biri üzrə kəmiyyət standartlarının qoyulmasına zəruriyyət yaranır. Bu kəmiyyət standartları həm mütləq və həm də nisbi göstəricilər şəklində olmaqla yanaşı stabil, yaxud dinamik ola bilər.
- 4.Maliyyə-vergi nəzarətinə daxil olan göstəricilərin monitoring sisteminin

yaradılması. Monitoring sistemi maliyyə-vergi nəzarətinin əsasını və mexanizminin ən aktiv hissəsini təmsil edir. Maliyyə göstəricilərinin monitoring sisteminin düzgün qurulması aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

- maliyyə-vergi nəzarətin informasiya hesabat göstəricilər sisteminin qurulması;
- nəzarətin nəzərdə tutulan kəmiyyət standartlarına nail olunması faktiki nəticələrini təcəssüm etdirən ümumiləşdirici göstəricilər sisteminin hazırlanması;
- icraçıların nəzarət hesabat formalarının strukturu və göstəricilərinin müəyyən edilməsi;
- baxılan göstəricilərin hər bir qrupu üzrə maliyyə nəzarətin nəzarət dövrünün müəyyən edilməsi;
- baxılan göstəricilərin faktiki nəticələrinin qoyulmuş standartlardan kənarlaşma dərəcəsinin qoyulması;
- baxılan göstəricilərin faktiki nəticələrinin qoyulmuş standartlardan kənarlaşmasının əsas səbəblərinin aşkara çıxarılması.

Maliyyə-vergi nəzarətin hədəfləri, plan və büdcə göstəriciləri dəyişilən zaman monitoring sistemində müvafiq düzəlişlər edilməlidir. Kənarlaşmaların aradan qaldırılması üzrə hərəkət alqoritmlərinin formalaşması. Hərəkət alqoritmlərinin formalaşması müəssisədə maliyyə nəzarət sisteminin tamamlanması mərhələsi hesab edilir. Bu halda maliyyə menecerlərin hərəkətinin prinsiplial sistemi üç alqoritmdən ibarətdir. . a)“Heç nə qəbul etməmək”. Bu forma o halda olur ki, mənfi kənarlaşma nəzərdə tutulan “kritik” meyardan xeyli aşağı olur.

b)“Kənarlaşmanı aradan qaldırmaq”. Belə hərəkət sistemi plan, yaxud normativ göstəricilərin həyata keçirilməsini təmin etmək üzrə ehtiyatların axtarılması və reallaşdırılması prosedurunun nəzərdə tutur. Bu zaman maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri və müxtəlif maliyyə əməliyyatları bölgüsündə ehtiyatlara baxılır. c) Məqsədli normativ göstəricilər sistemini dəyişdirmək. Belə hərəkət sistemi o zaman qəbul edilir ki, əgər maliyyə fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektlərinin normalaşdırılması imkanı məhduddur, yaxud ümumiyyətlə yoxdur.

Ölkəmizdə reallaşan fiskal siyasət axır zamanlarda vergi nəzarəti sahəsində yanaşmaları köklü tərzdə dəyişmiş və ədətən vergi yükünün azaldılması istiqamətinə

yönəlmişdir. Kapital və əmək üçün nəzərdə tutulan vergi yükünün minimumlaşdırılması və bunun müqabilində istehlaka transferinə istiqamətlənən yanaşma praktikada mövcuddur. Yuxarıda toxduğum məsələlərdən nəticə çıxarmaq olar ki, gələcəkdə effektiv vergi sisteminin yaranması vergi yükünün düzgün sərfinin iqtisadi səmtdən əsaslandırılması nəticəsində gerçəkləşə bilər.

1.3.Vergi yoxlamalarının dövlət maliyyə-vergi nəzarətinin həyata keçirilməsində rolu .

Maliyyə-vergi nəzarəti sistemində aparıcı mövqedə vergi yoxlamaları çıxış edir. Yoxlama prosesində vergi orqanlarına təqdim olunmuş göstəricilər ilə faktiki göstəricilər tutuşdurulur, bunlar arasında yaranan kənarlaşmalar müəyyənləşərsə qanunvericilikdə əks olunan qaydalar çərçivəsində tədbirlər həyata keçir.

2010-2016-ci illərdə Vergilər Nazirliyinin apardığı səyyar vergi yoxlamaları .

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
SVY yoxlamalarının sayı	21523	18059	13261	11150	9327	11520	12219
Əlavə vəsait (mln. manat)	173.7	205.4	252.1	313.9	442.1	561.1	658.9
Maliyyə sanksiyası (mln.manat)	73.7	84.3	271.6	299	268.5	343.4	403.9

cədvəl1.1.

Cədvəl məlumatlarının təhlil prosesində bəlli olur ki, 2010-cu illə müqayisə etdikdə 2016-ci ildə yekunlaşdırılmış səyyar vergi yoxlamalarının miqdarının 43,2% azalmasına fikir verməyərək , hesablanmış əlavə vəsaitin həcmi 3,8 dəfə və ya 485,2 milyon manat yüksəlmişdir. 2016-ci ildə yekunlaşdırılmış yoxlamalardan büdcəyə cəmi olaraq 1062,8 milyon manat məbləğində əlavə olaraq vəsait hesablanıb ki, bu

göstəricinin da 62%-ni artıq hesablanmış vergi məbləği, 38%-ni gəldikdə isə vergilərin az göstərilməsi və başqa hüquq pozuntularından doğan maliyyə sanksiyası və faizlər təşkil edib. Ölkəmizin vergi sistemində axır dövrlərdə reallaşdırılan islahatların ümdə hədəfi vergi yığımının sadələşdirilməsi, vergi nəzarət tədbirlərinin lap gücləndirilməsi, vergi ödəyicilərinə yüksək səviyyədə xidmət sisteminin yaradılması və inkişafına nail olmaya istiqamətlənmişdir.

VN tərəfindən aparılan yoxlamaların analizi göstərir ki, aşkarlanmış qanun pozuntu zamanı ƏDV sferasına aid pozuntuların çəkisiolduqca böyükdür. Bu ilk növbədə ƏDV boyunca tətbiq edilən sanksiya və eləcədə güzəştlərin optimallaşmalı, ƏDV-nin tutma hədəfi ilə uçota uyğun malların göndərilməsi, xidmətlərin göstərilməsi faktına söykənməli müəyyənləşdirən göstəricilər sistemi nəzərə alınsın.

Vergilər Nazirliyinin apardığı yoxlamaların analizindən göründüyü kimi 2006-cı illə tutuşduqda 2015-ci ildə Operativ vergi nəzarətinin reallaşması vaxtı aşkarlanmış qanun pozuntuları halları 7,8% azalmasına baxmayaraq və onlara tətbiq olunan maliyyə sanksiyaları məbləği 4,1 dəfə yüksəklələrək 23,2 milyon manat təşkil etmişdir. Vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi diapozonunda aparılan dəyişikliklər vergi nəzarətinin bütün formalarının sivil metodlarla gerçəkləşməsini təmin etməyə qulluq edir.

Burada əsas diqqət çəkən məsələ səyyar vergi yoxlamalarının həcmnin minimumlaşdırılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, ən əsası, kameral yoxlamaların səmərəliliyinin yüksəlməsinə verilmişdir.

VN vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi hədəfini əsas tutaraq informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yardımından istifadə şəraitini genişləndirilməsi prosesi çərçivəsində də bəzi strateji hədəflər müəyyənləşdirir. Bu strateji hədəflərə şatmaqdan ötrü ölkəmizdə elektronlaşdırılmış audit sisteminin tətbiqi, ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyətlər üzrə və vergi ödəyicilərinin qrupları boyunca vergidən yayınma risklərinin aşkarlanması sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergi sahəsində borclarının məcburi şəkildə alınmasının səmərəliliyinin artırılması hədəfini əsas tutaraq elektron hərracların keçirilməsi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi, vergi nəzarətini daha da möhkəmləndirmək məqsədilə informasiya bazasının genişləndirilməsindən ötrü

əmlakın dövlətin qeydiyyat həyata keçirən strukturları mərkəzləşdirilmiş məlumat bazasına təmini nəzərdə tutulur.

Elektron auditin tətbiq edilməsi perspektivdə vergi nəzarətinin reallaşdırılması istiqamətində yeniliklərlə özünü göstərir. Bu isə əsasən vergi yoxlamalarının gerçəkləşdirilməsində vergi orqanlarına böyük üstünlük qazandırmaya yardımçı olacaq. Elektron auditin tətbiq edilməsi yoxlamalar zamanı insan faktorunun müdaxiləsini minimum səviyyəyə endirəcəkdir. Ənənəvi yoxlamalardan fərqli olaraq, elektron-audit sistemindən istifadə səyyar vergi yoxlamalarının obyektivliyini yüksəldir, zamandan və insan resurslarından qənaəetçiliklə istifadəyə şərait formalaşdırır. Elektron auditin istifadə sferasında “Mühasibat uçotu barədə” AR Qanununa əlavə və dəyişikliklər tətbiq etməklə mühasibatlığın kağız daşıyıcıları bərabər elektron formada da aparılması, eyni vaxtda təqvim illəri üzrə elektron faylların arxivləşdirilməsi qaydasının müəyyənləşdirilməsi zəruridir.

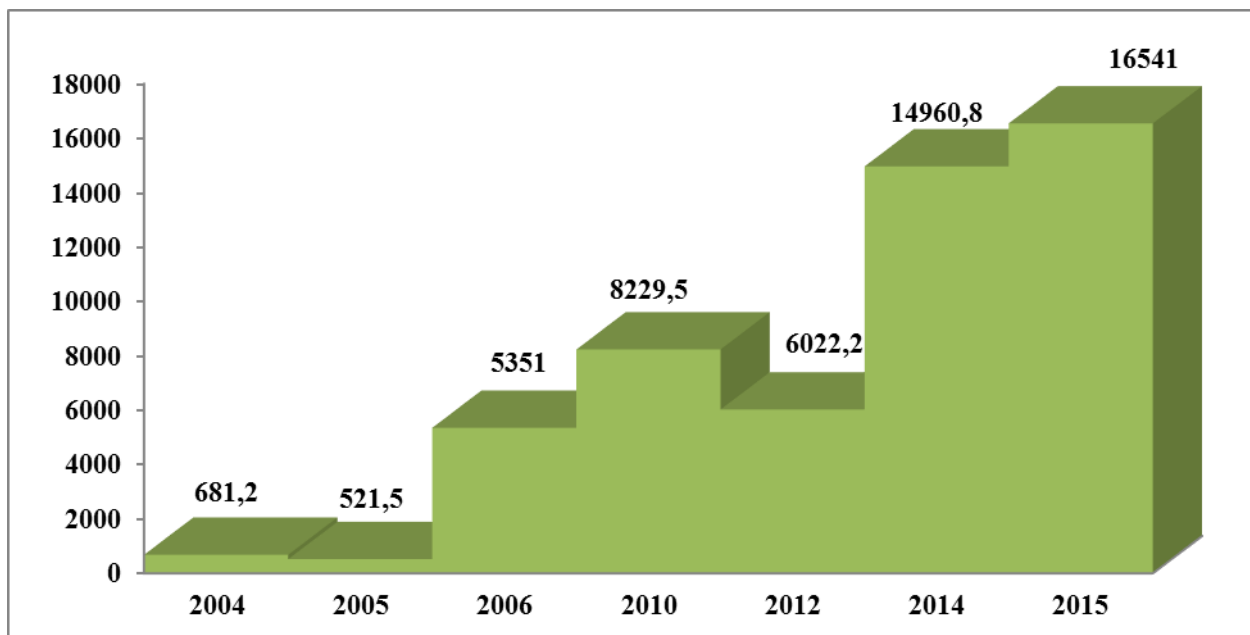
Vergi yoxlaması yerinə yetirilməsinin ümdə baza üsulu, təqdim edilmiş vergi bəyannamələrində göstərilən maliyyə işi barədə ilk sənədlərdə əksin tapmış faktiki məlumatlarla müqayisəsidir. Dövlət nəzarətinin digər formalarında olan qaydadakı kimi vergi nəzarətinin də mahiyyəti aşağıdakıların əsasında dayanır:

1. nəzarət altında çıxış edən obyektlərin fəaliyyətinin müşahidə olunması;
2. Yığılan məlumatların analizi , səbəbinin araşdırılması.
3. Qanundan kənarlaşmaların ləğvi üzrə tədbirlərin görülməsi;
4. konkret pozuntuların uçotu, onların səbəbləri və şəraitinin aydınlaşdırılması;
5. müqəssirlərin meydana çıxarılıb cəzalandırılması .

Respublikamızda perspektivdə reallaşdırılması planlaşdırılan büdcə-vergi siyasəti ölkədə sahibkarlığın inkişafı, infrastruktur sahələrin təzədən qurulması, yoxsulluğun minimumlaşdırılması və regionların inkişafı üçün iqtisadi imkanların yaradılması ilə yanaşı, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində, o cümlədən büdcə təşkilatlarında maliyyə intizamının gücləndirilməsini və şəffaflığın təmin edilməsini özündə təcəssüm etdirir.

Müasir dövrdə respublikanın maliyyə təsisatlarının beynəlxalq kapital bazarına qoşulması, xarici investorların ölkə iqtisadiyyatına investisiya yatırımında marağının artırılması, ölkədə mövcud olan maliyyə sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması hədəfilə maliyyə nəzarətinin və audit sisteminin mütərəqqi tələblər səviyyəsində təzədən qurulması ən vacib aktual problemlər kimi qarşıda durmuşdur. Mövcud olan iqtisadi pozuntuların və dövlət vəsaitlərindən səmərəsiz istifadə hallarının aradan qaldırılmasında dövlət maliyyə nəzarətinin daha da gücləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Pul hesablaşmaları üzrə tətbiq olunmuş inzibati cəza, min manat

Diaqram1.

Yoxlama nəticəsində aşkara çıxarılan pozuntular sırasında ikinci yerdə əmək müqavilələri üzrə işəgötürənlərin öhdəlikləri yerinə yetirməməsidir ki, bu isə müvafiq olaraq yoxlama sayına görə 2011-ci ildə 8,3%, 2014-cü ildə 10,4% və 2015-ci ildə 18,3% təşkil etmişdir. Tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyalarına görə hesablanmış məbləğlər təhlil olunan illər üzrə müvafiq olaraq –31,8%; 13,0% və 22,5% olmuşdur. Başqa cür, bu nöqsan üzrə hesablanmış vəsaitlər əksər illər üzrə əhəmiyyətinə görə ikinci yerdədir və 2008-ci illə müqayisədə dəfə, 2014-cü ildə 4,0 dəfə və 2015-ci ildə 4,5 dəfə artım müşahidə edilmişdir.

Müasir dövrdə də dünyanın əksər ölkələrində makro və mikro səviyyələrdə, qloballaşan iqtisadi sistemlərdə qeyri-müəyyənliklər, riskli hallar davam edir. Bu, iqtisadi inkişafa, iqtisadi, maliyyə münasibətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Buna görə də, iqtisadiyyatda riskli halların, problemlərin öyrənilməsi, tənzimlənməsi, idarə edilməsi və itkilərin mümkün qədər minimum həddə çatdırılması yalnız sahibkarların, bank işçilərinin deyil, bütövlükdə dövlətin, milli iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi mənafeyini güdən hər bir vətəndaşın mühüm vəzifəsinə çevrilməlidir.

Təhlükələrin idarə edilməsi bütün sferalarda iqtisadi sabilliyin təmin edilməsinin və bütövlükdə iqtisadi sistemin optimal, tarazlı fəaliyyət göstərməsində maliyyə-vergi nəzarətinin rolu inkaredilməzdirmühüm amildir. Ona görə də, bütün sferalarda, o cümlədən maliyyə sistemində, maliyyə-bank sferasında idarəçilik fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, risklərin gəlirlərin azaltmasına təsiri hallarının nisbətən aradan qaldırılması, maliyyə-kredit əməliyyatlarının gəlirliyinin artırılması, bu sahədə informasiya şəffaflığına əməl olunması, zəruri idarəetmə qaydalarının təmin edilməsi və s. son dərəcə zəruridir.

İqtisadi sistemlərdə ciddi dəyişikliklər baş verir və bu nəticə etibarilə həm də riskli davranışın, prosesin müəyyən formasında ifadə olunur. Ümumiyyətlə, sistemin ümumi və konkret formaları arasındakı əlaqələr, ziddiyyətlər məzmununa görə xaos və nizamlı hərəkətlərlə səciyyələnir. İqtisadi sistemin elementləri arasında yeni keyfiyyətli koordinasiya əlaqələri prosesində ya sistem hissələrinin birinin digəri üzərindəki üstünlüyü özünü göstərə bilər, ya da qarşılıqlı əlaqələri təmin edən digər bir model yaranır. Burada kəsgin kənarlaşmalar da baş verə bilər.

Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, ziddiyyətlər heç də bütün hallarda iqtisadi sistemin inkişafına səbəb olmur. Sistemlərin inkişafında onları formalaşdıran elementlərin parametrik xarakteristikalarını, qarşılıqlı əlaqəsini bilmək son dərəcə vacibdir. Məsələn, global maliyyə böhranı şəraitində maliyyənin, bankların müasir funksiyalarının həddindən artıq genişləndirilməsi maliyyə və real sektorların daşdığı ənənəvi funksiyalara öz mənfi təsirini göstərmişdir. İqtisadi sistem elementlərinin differensiasiyası yalnız elə bir həddə qədər məqbul sayılır ki, keyfiyyətcə yeni olan

iqtisadi sistemin sinergetik vəhdətliyinin möhkəmləndirilməsinə maliyyə-vergi nəzarəti xidmət edə bilsin.

Son illərdə respublikamızda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar vergi sistemində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, vergi sistemi iqtisadiyyata təsir göstərilməsində, iqtisadiyyatın qabaqcıl sahələrinin inkişafının stimullaşdırılmasında dövlətin əlində real vasitəyə çevrilmişdir. İslahatların sonrakı mərhələlərinin həyata keçirilməsi bu məsələlərin elmi tədqiqindən, nəzəri, metodoloji-praktiki məsələlərinin kompleks həllindən çox asılı olduğunu göstərir. Bununla əlaqədar, həyata keçirilən islahatlar kontekstində vergi siyasətinin əsas istiqamətlərinin öyrənilməsi, onun ölkənin iqtisadi inkişafa təsirinin, vergi gəlirlərinin artırılması yollarının araşdırılması sahəsində yeni tələblər qoymuş və bu problemi müasir dövrün reallıqlarına uyğun tədqiq edilməsini zərurətə çevirmişdir.

Vergilər dövlət inkişaf çıxması bəri cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin zəruri hissəsidir və daim vergi sisteminin transformasiyası ilə müşayiət olunur ki, forma dəyişir. Müasir cəmiyyətdə, vergilər - dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyi. Amma Azərbaycan rəhbərli bazar metodları artan keçid iqtisadi siyasətin mühüm alət olur bu şəraitdə iqtisadiyyat və cut vergilər mümkün hökumət təsiri davam edir. Onlar müxtəlif vəzifələri yerinə yetirmək üçün imkan verir: istehsal, investisiya stimullaşdırmaq belə əhalinin müxtəlif təbəqələrinin gəlirlərinin sosial fərqləndirmə hamar, və s.

Vergi nəzarətinin həyata keçirilməsində əsas vəzifə vergi qanunvericiliyinə riayət edilməsini yoxlamaqdır. Vergi nəzarət vergi ödəyiciləri, vergi ödəyiciləri, vergi agentləri tərəfindən vergi qanunvericiliyinin həyata keçirilməsinə nəzarət etmək üçün vergi və digər dövlət qurumlarının hərəkətlər sistemidir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq vergi orqanları vergi orqanlarına, gömrük orqanlarına, dövlət büdcədən kənar fondlara verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi nəzarətinin həyata keçirilməsində vergi orqanları, gömrük orqanları və dövlət büdcədən kənar fondlar bir-biri ilə, eləcə də icra hakimiyyəti orqanlarının bir hissəsi olan digər nazirliklər və idarələrlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. vergi sisteminin işləməsi üçün şərtlərdən biri vergi

audit aparılması, o cümlədən həyata keçirilən səmərəli vergi nəzarət edir. Vergi auditinin aparılması üçün ümumi qaydalar (ofis və çıxışlar) sənətlə tənzimlənir.

Keyfiyyətli vergi idarəsi vergi sisteminin və dövlətin iqtisadiyyatının effektiv fəaliyyətinin şərtlərindən biridir, əsas komponentlərinin müsbət vergi siyasətinin ümumi vergi yükünü və təkmilləşdirilməsi vergi inzibətçiliğinin azaltmaq üçün dövlətin vergi nəzarəti ilə bağlıdır, məqsədi vergi yüksək səviyyədə əldə edərək, o cümlədən büdcəyə vergilər və digər icbari ödənişlərin vaxtında və tam alınması təmin etmək, vergi dəyicilərinin intizam və savadlılığına nail olmaq.

Vergi nəzarətinin əsas və ən effektiv forması vergi yoxlamalarıdır. Yerli vergi yoxlamalarının aparılması nəticəsində vergi orqanları eyni zamanda bir neçə vəzifəni həll etməlidirlər, bunlardan ən vacib olanları:

- vergilər və ödənişlər haqqında qanunvericiliyin pozulmasının müəyyən edilməsi və senzurası;
- Vergi cinayətlərinin qarşısının alınması. Eyni zamanda, yerində vergi yoxlamaları dövlətin qanuni mənafehlərinin və vergi ödəyicilərinin hüquqlarının şərtsiz təmin edilməsi, vergi orqanlarının qeyri-qanuni tələblərindən qorunması və vergi ödəyicisinin vergilərin hesablanması və ödənilməsi üçün ən əlverişli şəraitin yaradılmasının tələblərinə cavab verməlidir.

Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi audit prosesinin səmərəli təşkilindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Çünki audit vergi nəzarətini təmin edən əsas proses olmaqla eyni zamanda cəmiyyətin vergi sistemi haqqında rəyinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Audit funksiyasının inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün tək cə prosesini tənzimləyən normativ sənədlərin öyrənilməsi və bu qaydalara necə riayət olunduğunu yoxlamaq kifayət deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə VN tərəfindən aparılan yoxlamaların keyfiyyətində həmçinin, tezlik və müddətində ciddi yaxşılaşma baş vermişdir. Bəyannamələrin kameral yoxlanılmasında yaxşılaşmanı xüsusilə ilə qeyd etmək lazımdır. Bu bir tərəfdən auditin aparılması üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiq edilməsinin, digər tərəfdən isə audit prosesinin idarə olunması üzrə təşkilati struktura edilən dəyişikliklərlə bağlıdır.

Hazırda milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafına təkan verən “məqbul vergitutma səviyyəsi”nin müəyyən edilməsi bir problem kimi qarşıda durur. Vergilərin könüllü ödənilmə səviyyəsinin artırılması üçün görüləsi işlər, vergi sisteminin optimal təşkilati strukturunun yaradılması, ümumi bəyannamə sisteminin tətbiqi, vergi güzəştləri sisteminin səmərəliliyinin artırılması, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolları, vergi sisteminin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması üçün keçilməli mərhələlər və sair kimi məsələlər ölkəmiz üçün həyati əhəmiyyətə malik olmaqla eyni zamanda həllini gözləyən nəzəri problemlərdir.

Fəsil 2. Maliyyə-vergi nəzarəti sisteminin hüquqi bazası və təşkili xüsusiyyətləri.

2.1. Maliyyə-vergi nəzarəti sisteminin təşkili prinsipləri və onun hüquqi bazasının formalaşdırılması xüsusiyyətləri.

Maliyyə-vergi nəzarət sistemi qanunçuluğa riayət edilməsinin xüsusi üsulu sayılır. Ölkəmizdə maliyyə nəzarətinin reallaşdırılmasında qanunvericilik, normativ-hüquqi, təşkilati şərtləri tənqidi cəhətdən araşdırılır, maliyyə-nəzarət yoxlamalarının maddi-texniki əsasları araşdırılır, maliyyə-vergi nəzarəti sisteminin hazırkı durumu təhlil olunaraq, büdcənin xərc və gəlirlərinə maliyyə-vergi yoxlamalarının möhkəmləndirilməsi alətləri göstərilir, dövlət büdcənin xərclərinə gəldikdə istifadəsində israfçılığa yol verilməməsi və nəzarət tədbirlərinin gerçəkləşməsində Dövlət Xəzinədarlıq sisteminin yeri və onun təkmilləşdirmə istiqamətləri göstərilir.

Bir fakta da toxunmaga etməyə lüzum var ki, ədalətə əməl etməklə vergitutmanın tam xüsusiyyətlərini özlüyündə cəmləşdirən vergi sisteminin, eləcə də vergi ödəyənlərinin, həmçinin dövlətin maraqlarına tam şəkildə uyğun olan, bu maraq dairəsini bütöv şəkildə gözləyən vergi qanunvericiliyin yaradılmasına gəldikdə qeyd etmək olar ki, hələ buna dünya ölkələrində müyəssər olunmamışdır. Elə bu amilə söykənərək, dünyada vergini əhatə edən qanunlar daima yenilənir, əlavələr və struktur dəyişikliklər olunur, onda bəzi aydınlıqlar həyata keçilir.

Respublikanın vergi sisteminin inkişafın prosesinə təsir edən amilləri analiz edərək ümumiyyətlə götürürdükdə, AR Vergi Məcəlləsinə 2002-2017-ci illərdə 1000-ə sayda əlavə və yeniliklər həyata keçmişdir. Bu dəyişikliklər xüsusən vergi

ödəyicilərinin hüququnun əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, vergi qanunvericiliyin pozulması kimi xoşagəlməz vəziyyətə əks tədbirlərin sərtləşdirilməsi və bu kimi işlərid edilir. Bütün sadələşdirmələr ölkənin vergi sferasında onun gün-gündən inkişafı tərəfdən kompleks işlərin mütəmadi davam etdirildiyini bir daha əyani subut edir.

Ölkəmizin vergi sisteminə təsir göstərən daxili və xarici mühitin daha münasib amillərinə aid etmək olar:

- İstənilən duruma dərhal reaksiya vermək iqtidarında olan vergi siyasətinin həyata keçirilməsindən ötrü qanunvericilik bazanın olması;
- Vergi inzibatchılığı serasında yeni institutlarının yaranması;
- Vergi sisteminin yüksəlişinə bütöv tərzdə dövlət tərəfindən dəstəyin reallaşması.

Apardığıam araşdırmalar məndə belə fikir formalaşdırdı ki, ölkənin elmi sferasında vergi idarəetməsinə aydınlıq gətirilməsində yekdil fikrə rast gəlməməyin başlıca səbəbi onun dərk olunma metodologiyasının kifayət qədər işlənilib hazırlanmamasıdır. Bu hadisəyə vahid sistemli yanaşma tətbiq edərək, onun məzmunlu tərəfini aydın təsvir etməklə, ondan dövlət maliyyə sisteminin sabitləşməsi üçün səmərəli istifadə etmək olar. Respublika iqtisadi sahəsinin reallaşan islahatlar əsasən vergi inzibatchılığı vergi münasibətlərinin təkamülünün başlıca tərəflərindən sayılır, ona görə də bu fakta xüsusi fikir vermək məcburiyyətində qalırıq .

Adətən vergi inzibatchılığı və vergi nəzarəti arasında fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- subyekt-obyekt tərkibi;
- məqsəd;
- funksional xüsusiyyətləri;
- həyata keçirilməsi prinsipləri;
- həyata keçirilməsi üsulları.

Vergi idarəetməsində başlıca yerlərdə dayanan nəzarət funksiyasının aparıcı ümdə formalarına aid etmək mümkündür:

- vergi sferasında ödənişlərinin məqamında daxil olması üzərində nəzarət;
- vergi orqanlarının yoxlamaları;
- vergi orqanlarının yoxlama sənədlərinin həyata keçməsi ;

- vergi auditi.

Maliyyə-vergi nəzarətinin prinsipləri dedikdə, səmərəli maliyyə-vergi sisteminin yaratmaqdan ötrü qarşıya çıxan başlıca tələbləri başa düşmək gərəkdir. Maliyyə-vergi qaydalarının qurulması və onlara riayət edilməsi məsələsi maliyyə-vergi səmərəliliyik göstəricilərin müəyyənləşdirdiyi vacib məsələlərdən hesab edilir.

Vergi nəzarətinin effektiv həyata keçirilməsi hər hansı bir təşkilatın strukturunu təşkil edən ən vacib fikirlər kimi əsas prinsiplər sisteminə riayət etməyi nəzərdə tutur. Vergi nəzarət təşkilatının əsas prinsipləri praktikadan bizə məlumdur. Maliyyə-vergi nəzarəti sisteminin təşkili prinsipləri mövcud qanunvericilik cərvivəsində aşağıdakı kimi təsnifləçdirmək olar.

1. Aşkarlıq (publiklik və açıqlıq) prinsipi hakimiyyət xətti üzrə nəzarət orqanı üçün nəzərdə tutulur. Belə ki, təkcə nəzarətin yekunları haqqında hesabat tərkibli sənədləri, habelə yoxlayıcının gəldiyi yekunlara dair yuxarı orqanların rəsmi cavabları da mətbuatda öz əksini tapmalı, o cümlədən kənarlaşmaların ləğvindən ötrü görülmüş işlərə aydınlıq gəlməlidir.

Aydındır ki, maliyyə yoxlamalarının bəzi nəticələri, əgər pozuntuların səbəblərini hüquq-mühafizə orqanlarının qüvvələri ilə təhqiq etmək, təqsirkarların aşkar olunması və onlann məhkəmə tərəfindən cəzalandırılması nəzərdə tutulursa, bu cür hallar dərhal elan edilə bilməz. Müəyyən hallarda, maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəliyi prizmasından, aşkarlığı məhdudlaşdıran digər şərtlər də mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, nəzarətin nəticələrinin elan edilməsi cəmiyyətdə nəzarətin xeyirli və zəruri olması barədə sabit fikir formalaşmasına kömək edəcəkdir. Məsələn, Qərbi Avropa ölkələrində belə bir yazılmamış qayda var ki, nəzarətçinin son hakimi ictimaiyyətdir.

2.Qanunilik prinsipi. Vergi-maliyyə nəzarəti bir qayda olara öz startını AR qanunvericiliyindən başlayır. Bu o deməkdir ki, vergi-maliyyə sisteminə nəzarət orqanlarının fəaliyyəti qanuna və başqa normativ əsasında hüquqi akta ciddi müvafiq olmalı və yoxlananlarla münasibətdə hər hansı özbaşınalıqlar edilməsinə yol verilməməlidir. Ümumiyyətlə, vergi nəzarətinin qanuniliyi sistem anlayışı olub, həm dövlət nəzarətçilərini, həm də fəaliyyətinə nəzarət edilənləri, eləcə də qərarlar qəbul

edən dövlət orqanları da daxil olmaqla üçüncü şəxsləri əhatə edir. Qanunvericilik mövcud qanunvericiliyin hüquqi normalarına zəruri bir əməldir. Bütün iştirakçılar qanunverici əsaslarla hərəkət edir, cəmiyyətin və vətəndaşların maraqlarının qorunmasını təmin edir.

3. Obyektivlik prinsipi. Yoxlayıcının gəldiyi qənaət, eləcə də vergi yoxlamaların planlaşdırılmasına və aparılmasına yoxlayıcının təması istənilən qərəzliliyə yol verməsi qəbul edilməzdir. Obyektivlik nəzarətin nəticələrinin düzgün, tam və obyektiv izahıdır. Obyektivlik verilən işlərin dəqiqləşdirilməsinin, obyektivliyinin və tamlığının, həmçinin onların səbəbləri və yekunları başa düşülür.

4. Tarazlıq prinsipi. Bundan əvvəlki prinsiplə ayrılmaz şəkildə bağlı olan tarazlıq prinsipi o deməkdir ki, subyektə nəzarət funksiyaları tapşırırlarkən, subyektin həmin funksiyaları yerinə yetirməsi üçün müvafiq vasitələrlə təminatı olmalıdır. Eyni qayda ilə, vasitələrin də hər biri bu və ya digər funksiyalarla bağlı olmalıdır. Başqa sözlə desək, nəzarət subyektinin vəzifələri müəyyən edilərkən müvafiq hüquq və imkanlar da müəyyən edilməlidir və əksinə.

5. Sistemlilik prinsipi. Bu prinsip vergi yoxlama orqanlarının elə sistem olaraq mövcudluğunu cəmləşdirir. Bütün prinsiplər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir, onları uzlaşma qaydası konkret şəraitdən asılıdır.

6. Professional bacarıq, nəzarət funksiyalarının effektiv yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan xüsusi peşə hazırlığının olmasıdır.

7. Müstəqillik - hər hansı bir qüvvənin, maddi və mənəvi təsirlərin idarə edilməzliyinə yol verilməməsi anlamı deməkdir.

8. Mürəkkəbli idarəetmə strukturunun bütün aspektlərini və idarəetmə strukturunun şəffaf və üfüqi xəttləri boyunca qarşılıqlı əlaqələrinin bütün sisteminin nəzərə alınmasıdır.

9. Açıqlıq və məxfilik - nəticələrini yoxlanılan kollektivin, ali hakimiyyət orqanlarının və zəruri hallarda kütləvi informasiya vasitələrinin diqqətinə çatdırmaq.

Maliyyə-vergi nəzarəti mürəkkəbli dərəcəsi yoxlanılan sistemin mürəkkəbli dərəcəsinə müvafiq olmalıdır. Yoxlanılan sistemdəki müxtəlifliyin öhdəsindən uğurla gəlmək üçün nəzarəti həyata keçirən sistemin özü kifayət qədər rəngarəng olmalıdır.

Təbii ki, əsas, prinsiplial məqamlarda adekvatlığa yiyələnmək vacibdir, beləki bu halda vergi nəzarəti sferası onun obyektləri sistemində cərəyan edən dəyişikliklərə çevik tranfer ola biləcəklər.

AR Vergi sisteminin qanunverici normativ-hüquqi aktlarının xronologiyası

AR Qanunları 1992-2016-ci ilin məlumatlarına əsasən	AR Prezidentinin Sərəncamları və Fərmanları 2016-1991 fərmanlar, 2016-2001 sərəncamlar	AR Vergilər Nazirliyinin normativ sənədləri və digər normativ sənədlər	AR Nazirlər Kabinetinin Qərar və Sərəncamları
171 qanun	51 sərəncam	13 normativ sənəd 2016-2008	133 qərar 2016-1993
57 dəyişiklik olub	186 fərman	84 digər normativ sənədlər 2016-1961	1 sərəncam 06.03.2015
	27 fərman dəyişikliyi olub		

Şəkil 2.1.

Vergi sisteminin formalaşmasında qanunvericilik bazasının mükəmməl və təkmil olması vacib amil hesab edilir. AR vergi sistemini tənzimləyən əsas qanun 2000-ci ildə qəbul edilmiş AR Vergi Məcəlləsi hesab edilir. Lakin vergi sistemi vergi məcəlləsi ilə məhdudlaşmır. Bütövlükdə AR vergi sistemini tənzimləyən qanunverici normativ bazasına nəzər saldıqda burada bir sıra normativ-hüquqi aktların mövcudluğunu müşahidə edirik. Həmin normativ-hüquqi aktlar xronoloji ardıcılıqla yuxarıda göstərilmiş cədvəl 2.1. də öz parlaq əksini tapmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi Respublikamızda vergi sisteminin təkmilləşməsi və idarə olunması üçün tam və təkmil bazası mövcuddur. Bu hüquqi baza AR Vergi sisteminin inkişafının əsasını təşkil edir və bu inkişafı üç mərhələyə bölmək olar:

Birinci mərhələ ilkin mərhələ hesab edilir. Yəni AR öz müstəqilliyini elan etdiyi dövr 1991-ci ildən 2000-ci ilə Vergilər Nazirliyinin yaranmasına qədər olan dövr.

İkinci mərhələ Vergilər Nazirliyinin yaranması, onun xidmət strukturla formalaşdığı dövr (2000-2005-ci illər)təsadüf edir.

Üçüncü mərhələ AR vergi işinin təkmilləşməsi və müasir vergi sisteminin formalaşmasına aiddir. Bu dövr 2005-ci ildən hazırki dövrə təsadüf edilir. Etiraf etmək lazımdır ki, AR müstəqilliyini əldə etdiyi illərdə AR ilk anlarda Maliyyə Nazirliyinin tərkibində vergi müfəttişliyinin yaradılması ilə fəaliyyətə başlanılmışdır.

Maliyyə-vergi nəzarət sistemi - bu əsas vergi nəzarəti hədəflərinə yiyələnməkdən ötrü maddi-texniki və informasiya resurslarının köməyi ilə əlaqə yaradan qarşılıqlı bir sıra elementlərdən (məqsədləri, funksiyaları, təşkilati strukturları, prosedurları, və s.), ibarət maliyyə və iqtisadi nəzarət alt sistemidir. Bu sistem idarəetmə obyektinin xüsusiyyətlərini əks etdirən elementlərin və alt sistemlərin bütövlüyü və düzəldilməsi ilə xarakterizə olunur.

Ümumi vergi nəzarət sistemi təşkil və idarə edilməsi əsas səviyyədə fəaliyyət bir alt xarici və daxili maliyyə nəzarəti daxildir: beynəlxalq dövlətlərin və ayrı-ayrı dövlət birliyi; region, idarə və nazirliklər ; birləşmələrin, holdinqlərin, müəssisələrin, təşkilatların, və sahibkarların fəaliyyəti.

Beləliklə də, vergi nəzarəti - ölkənin idarəetmə sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir, hansı məqsədi vergi sahəsində qanunun aliliyi, eləcə də onların qarşısının alınması və nəzarət etmə aşkar etməkdir. Vergi nəzarətinin əsasını, əsas prinsiplərlə yanaşı, onun məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmək olduqca vacibdir.

Vergi nəzarətinin əsas məqsədinə bunları aid etsək yanlışlıqqa yol vermərik:

1. Vergiyə dair müəyyən edilmiş normaların analizi.
2. Sosial bərpanın bütün mərhələlərində ziddiyyətlərin müəyyən edilməsi.
3. Müəyyən edilmiş ziddiyyətlərin məqamında və etibarlı idarəedilməsinin təmin edilməsi.
4. İqtisadi idarəetmənin bütün səviyyələrində vergiyə dair etibarlı məlumatların verilməsi.

Fikrimizcə, idarəetmə prinsipləri belə bir murəkkəb fenomeni nəzarət kimi xarakterizə edən əsas anlayışlardan hesab edilir. Nəzarət prinsiplərinin problemi nəzəri, metodoloji və praktiki baxımdan hələ kifayət qədər inkişaf etdirilməmişdir.

Maliyyə nəzarəti xüsusiyyətləri tədqiqi nəticəsində belə yekun hasil olur ki, maliyyə nəzarəti prinsipləri iki qrupa bölmək mümkündür: Təşkilati prinsipləri və

maliyyə nəzarəti hüquqi tənzimləmə prinsipləri. Birinci qrup maliyyə nəzarətinin təmin edilməsi, kütləvi maliyyə nəzarəti prinsipi, obyektivlik, müstəqillik və maliyyə nəzarəti elmi həyata keçirilməsi prinsipi birlik prinsipi kimi prinsipləri daxildir. Maliyyə nəzarətinin hüquqi prinsipləri aşağıdakıları əhatə edir: qanunauyğunluq, nəzarət olunan subyektlərin effektiv hüquqi müdafiəsi .

Prinsiplərin nəzəri təhlilinin nəticəsi olaraq qeyd edək ki, maliyyə nəzarətinin inzibati və hüquqi tənzimlənməsi prinsipləri konkretidir. Bununla əlaqədar maliyyə nəzarəti heç bir şəkildə ictimai nəzarət prinsipləri əsasında qurula bilməz.

Beləliklə, AR maliyyə nəzarəti olmalıdır:

- sistemli (müntəzəm) və vaxtında;
- hərtərəfli (hərtərəfli);
- obyektiv;
- səlahiyyətli;
- aşkar;
- nəzarət sisteminə daxil olan orqanlar arasında hüquqların ciddi şəkildə məhdudlaşdırılması ilə birləşdirilmişdir;
- müstəqildir, hər cür təsirdən qorunur.

Respublikamızda maliyyə nəzarətinin əhatəli tədqiqi göstərir ki, maliyyə nəzarəti sisteminin müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkili və təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. Bu hədəflə ilk növbədə maliyyə nəzarətinin müasir formalarının təşkili və fəaliyyətlərinin təmin edilməsi, nəzarət sisteminin koordinasiyası, onun təsirinin artırılması təmin edilməlidir.

Eyni durümdə ölkədə maliyyə nəzarətinin bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğunlaşdırılması, maliyyə nəzarətinin ağırlıq mərkəzinin dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasına və xərclərin səmərəliliyinin artırılmasına, maliyyə-vergi nəzarətinin korrupsiya vasitəsinə burasan əngəllərdən təcrid edilməsinə, birgə fəaliyyətinin inkişafına istiqamətlənməsinə xüsusi önəm verilməlidir.

Maliyyə nəzarətinin gələcək perspektiv inkişafı, onun səmərəliliyi xeyli dərəcədə dövlətin qanunvericilik bazasının zamanın tələbinə uyğun təkmilləşdirilməsindən də

bilavasitə asılıdır. Maliyyə nəzarətini tənzimləyən normativ-hüquqi baza bu nəzarəti demokratik dövlətə xas olan keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçirməyi təmin etməlidir.

2.2. Müasir şəraitdə maliyyə-vergi nəzarətinin formaları və təşkilati idarəetmə sisteminin tədqiqi.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatda bazar qanunlarının tələblərinə əməl olunması yönündə ölkəmizdə reallaşdırılan məqsədli iqtisadi sahədə yenidənqurma işləri dövlətin idarəetmələ bağlı funksiyalarının, habelə maliyyə-vergi nəzarət funksiyalarının təzədən qurulmasını zəruriləşdirir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, xarici ölkələrdə maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəli təşkili təcrübəsinin tədqiqi və onun respublikamızda tətbiq imkanlarının müəyyənləşdirilməsi aktualıq təşkil edir.

İqtisadiyyatın bütün sferaları yüksəlişi və radikal yenidənqurma işlərinin reallaşması, respublikamızın proqramlarının uğurla reallaşması maliyyə -vergi nəzarətini, onun forma və üsullarını daimi tərzdə təkmilləşdirməyi qarşıya aparıcı hədəf qoyur. Bu isə onunla əlaqələndir ki, ölkənin iqtisadi uğurlarının təmini və onun mütəmadi xarakterə malik olması, axır yekunda dövlətin maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəliyindən asılıdır.

Bir çox dövlətlərin qanunlarında ali maliyyə nəzarəti orqanına icranan bağlı hüquqlar tədqim olunmamışdır. Bunun yekunu olaraq, onların funksiyaları yol vermiş xətalara qeydi və bu haqqında informasiya verilməsi ilə məhdudlaşdırılır. Bu anlamda, İspaniya HP praktikası daha faydalı sayılır. Bu palatanın reallaşdırdığı məhkəmədə birbaşa maraqlı tərəflərin iştirakı mümkündür. Hesablama Palatasının qərarı ancaq İspaniyanın Ali Məhkəməsi tərəfindən ləğvi reallaşır.

Dövlət maliyyə-vergi nəzarətinin bazar tələblərinə uyğun tərzdə təşkili ilə əlaqədar iqtisadi sferada cinayətkarlıq hallarına əks tədbirlərin cərtləşdirməkdən ötrü maliyyə, vergi, bank, audit orqanlarının birgə iş fəaliyyətini yaradılmasına nail olunmalıdır. Amma ona da toxunmaga lüzum var ki, maliyyə-vergi orqanlarının təftiş və nəzarət ilə əlaqədar funksiyalarının gerçəkləşməsi mexanizminin bazar mühitinə uyğun halda təşkili sona çatmadığına görə bu sferada nəzarət funksiyasını reallaşdıran orqanların fəaliyyətlərində çözülməsi zəruri olan çətinliklər mövcuddur.

Bunlardan savayı, uzun zamandır ki, Bakı şəhəri və ona daxil edilən rayonlar kənar edilməklə respublikanın digər rayonlarının qeyd etmək mümkündür ki, bütövlükdə yerli gəlirlərin xərcləri qaşımayan hissəsi həcmdə dövlət büdcəsindən yardım transfer edilir. Təbii ki, bu gün kənd rayonları ilə şəhərləri, xüsusən də Bakı şəhərinin iqtisadi imkanlarını, qoyulan investisiyaların gəlirlilik səviyyəsini, həm də onların kənd (rayon) büdcəsinə köçürdükləri vəsaitlərin həcmi müqayisə etmək olmaz.

Dövlət tərəfindən zəmanət əsasında əldə edilmiş kreditlər ondan yararlanan təsərrüfat subyektlərinin öz vəsait mənbəyindən geri qaytarılmalı olan tərzdə, çox zamanlarda dövlət büdcəsindən ödənilir. Habelə ölkənin strateji valyuta rezervlərinin yaranması, idarəedilməsi və xərclənməsinin uğuru da maliyyə-vergi nəzarətindən qıraqda olmamalıdır.

İqtisadi islahatların strateji bünövrəsi- büdcə gəlir və xərclərinin daha rentabelli idarəedilməsini reallığa çevirən dövlət-vergi nəzarətinin tərəqqisindən, dövlət xərclərinin qüvvədə olan qanunlara əsasən uyğun tərzdə maliyyə nəzarəti qurumları və audit şirkətlərinin iştirakı ilə yoxlanılmasından, analiz edilməsindən, iqtisadi sferanın inkişaf yollarının araşdırılmasından və bu sferada davamlı şəkildə mütərəqqi meyilli proqnozların işlənilməsindən təşkil edilməlidir.

Maliyyə- vergi nəzarətinin gələcək inkişaf perspektivləri, onun səmərəli fəaliyyəti xeyli dərəcədə qanunvericilik bazanın günün tələblərinə uyğun təzde təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Ölkəmizdə inkişafa çatmış ölkələrin praktikasından geniş yararlanmaqla ali maliyyə nəzarəti orqanının vüsət alması tərəfdən bəzi başlıca tədbirlər həyata keçirilməsinə baxmayaraq, maliyyə-vergi nəzarəti orqanlarının fəaliyyətində başlıca qüsurlar onların fəaliyyətdiapozonunun dürüst müəyyənləşməməsi, pərakəndəliyi, bir-birini təkrarlamaları, paralelçiliyi, ən başlıcası - maliyyə-vergi nəzarətinin koordinasiyası boyunca hüquqa söykənən sütunun yoxluğu.

Dünya praktikası sübut edir ki, dövlətin maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəliliyi nəzarət orqanlarının sayı ilə yox, onların koordinasiya edilmiş işinin səmərəli təşkili ilə nail olmaq mümkündür.

Vergi borclarının həcmi (mln. manat)

İllər	Məcmu vergi borcları						
	O cümlədən						
	Cəmi borc məbləği	Başlıca vergi borcu	Cəmi borcda xüsusi çəkisi, faizlə	Maliyyə sanksiyaları	Cəmi borcda xüsusi çəkisi, faizlə	Faizlər	Cəmi borcda xüsusi çəkisi, faizlə
01.01.2005	1071,0	653,0	61,0	78,5	7,3	339,5	31,7
01.01.2010	5465,1	2842,3	52,0	281,7	5,2	2341,2	42,8
01.01.2015	8612,5	8591,5	99,8	21,0	0,2	x	x
01.01.2016	6930,8	6907,6	99,7	23,2	0,3	x	x

Mənbə: AR Vergi Nazirliyinin materialları: <http://www.taxes.gov.az>

Cədvəl 2.2.

Cədvəl 2.2-ni araşdıran zaman görüldüyü kimi, 2005-2016-ci illər boyunca vergi borclarının miqdarı 6,4 dəfə, başlıca vergi borcu 10,5 dəfə yüksəlməsi müqabilində, maliyyə sanksiyalarından gələn cərimələr 3,3 dəfə aşağı enmiş 2005-ci ildə tam vergi borcu cəmi vergi borclarının 61,2faiz idisə, 2010-cu illər ərzində bu pay 52,0faiz, 2016- ci illərdə 99,7 faiz təşkil etmişdir.

Hazırda fəaliyyət göstərən maliyyə-vergi nəzarət orqanlarının əlaqəli fəaliyyətini təşkil etməklə, ölkəmizdə maliyyə-vergi nəzarətini lazimi tələblərə cavab edən səviyyədə reallaşdırmaq olar. Bu hədəflə hazırki durumda maliyyə-vergi nəzarəti tənzimləyən qanunların təkmilləşdirilməsi və sistemə salınması, nəzarət sisteminin fəaliyyətsferasına aydınlıq gətirilməsi, onların səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsini özündə təcəssüm etdirən və beynəlxalq aləmdə hamı tərəfindən qəbul olunan ümumi qaydalara söykənən - «Dövlət maliyyə-vergi nəzarəti barədə» AR Qanunu qəbulu vacibdir.

Vergi Vergi Nazirliyinin həyata keçirdiyi yoxlamalar gedişatında vergi qanunvericiliyin aşkar edilmiş pozuntularda ƏDV hesablaşmaları üzrə xətalara vaxtdaşırı müşahidə olunur. ƏDV hesablanması və ödənilməsi prosesində rastlaşdığımız pozuntuları bu cür qruplaşdırsaq yanlışlığa yol vermərik:

- öz istəyi ilə verilən bəyannamələrdə emal olunan məhsul boyunca ƏDV hesablanan zaman səhlənkarlığa yol verilməsi;
- təyinatlı büdcə maliyələşdirilməsi ehtiyatına yiyələnmiş mal-material dəyərləri üzrə ƏDV məbləğlərinin əsassız olaraq büdcəyə olan hesablaşmalara daxil edilməsi;
- dəyişmə işlərinin vergi tutulan bazada öz əksin tapmaması;
- ƏDV boyunca dekada ödəmələrinin uyğunvergi ödəyicilərinin ödənilməməsi;
- ixracı təsdiqləyən sənədlər təstiqin tapmadıqda, bu rejimdə realiza olunmuş maddi ehtiyatlar boyunca ƏDV məbləğlərinin hesabda əks edilməməsi;
- əlaqəli hesablaşma vaxtı diskontlaşdırılan pul vəsaitinin ƏDV tutulan dövriyyədə olmaması.
- ƏDV- dən vergiyə cəlb olunan və güzəştə düşən məhsulun təklikdə hesaba daxili qaydasında kənarlaşmalar;
- ƏDV boyunca qanundan kənar güzəştlər yiyələnmək hədəfi ilə malların “düzgün olmayan ixracı”.

ƏDV-nin toplanmasına təsir göstərən amillər üzrə aparılmış tədqiqatların yekunlarından aydın olur ki, ilk anda, ƏDV boyunca sanksiya və eləcədə güzəştlər optimal duruma gətirilib salınmalı , ƏDV- üzrə tutulması hədəfilə uçot sənədləri mallarınıyüklənib göndərilməsi faktına söykənməlidir. AR Vergi Nazirliyinin ƏDV üzrə inzibatçılığının və vergi tutulması praktikasının analizi dəlalət edir ki, vergilərin bütöv toplanması, adətən- vergi qanunlarında bəzi boş sferaya rast gəlməsi, təsərrüfat subyektlərinin bir hissəsinin ödəmə qabiliyyəti göstəricisinin nisbətən zəifliyi, vergilərin ödəmək üzrə vaxtaşırı müxtəlif möhlətlər təqdim edilməsi və yaxud ödəniş tədvininin uzadılması, vergi müfəttiş və ödəyənlərinin büraxdığı səhvləri və ödənişlərindən bilərəkdən yayınması və s. məsələlər ilə əlaqədardır və yerinə yetirilməsində daha qətiyyətli olmalıdır.

ƏDV boyunca verilmiş məlumatların analizindən görsənir ki, büraxılan səhvlərin çoxu ilk öncə, vergi qanun hesablanma metodikalarının çətinliyi və qəlizliyi ilə sıx əlaqədardır . Bununla bağlı vergi ödəyiciləri və müfəttişlər bir- biri ilə metodik sahədə fəaliyyəti gücləndirmək və vergi ödənişlərindən bilərəkdən qaçma vəziyyətinə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparmaq lazımdır. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın inkişafına və

ÜMD artımına yönəldilmiş maliyyə-vergi nəzarət sisteminin formalaşması, iqtisadiyyatın bəlli vəziyyətinə uyğun ardıcıl vergi islahatlarının reallaşması yolu ilə maliyyə-vergilə maliyyə- vergi orqanlarının dayanıqlı əlaqələrinin qurulması, hal-hazırda ən aktual məsələlərdən hesab edilir. Mövcud durumda dövlətin başlıca vəzifələlərindən biri respublikanın iqtisadi yüksəlişini, ilk öncə istehsal sahələrinin inkişaf tempini tənzimləyən maliyyə-vergi nəzarət sisteminin bərqərar olmasına yiyələnməkdir.

Müasir zamanda iqtisadi cəhətdən inkişaf və maliyyə-vergi münasibətləri sferasında dövlət siyasətiylə müəyyənləşdirilmiş məqsədlərdən bağlılığı maliyyə-vergi nəzarətinin mütəmadi yenidənqurulmasına vergi yüklənməsinin minimumlaşdırılmasının bir vasitəsi olaraq nəzərdən keçirilir.

Beləliklə, magistr dissertasiyasında tərəfimizdən əsaslandırılır ki, düzgün vergi siyasətindən istifadəsi və onun bazasında vergi gəlirlərinin artırılması iki cəhətdən nəzərdən keçirilməsi məqsədəuygündür. Birincisi, vergi sistemi strukturunun sağlamlaşdırılması və digəri isə, ölkənin vergi imkanlarının araşdırılmasıdır. Vergi qanunları dövlətlərin əlində vergi yığımı aləti rolu oynayır. Dövlət bununla yuxarıda adı çəkilən hədəflərə çatmaq iqtidarında olmaq istəyir.

Ümumiyyətlə, maliyyə idarəçiliyinin dörd strateji vəzifəsinin reallaşması prosesi proqramlaşdırmaya, planlaşdırmaya, büdcənin tərtibinə və onun həyata keçməsinə nəzarət edilməsinə əsaslanır. Götürüldükdə, cəmiyyətin, istər dövlət, istərsə də özəl sektorlarının planlaşdırmaya ehtiyacı vardır. Dövlət sektoru ilə özəl sektorda planlaşdırma tərzindəki fərqli xüsusiyyət qarşıya duran hədəflər və onlara yetişmək üsullarının məcmusundan ibarətdir. Məsələn, gəlirə nail olmaq hər bir iqtisadi qurum ötrü ən vacib hədəf və arzudur. Elə bu nöqteyi-nəzərdən gəlirə yiyələnməkdə və onun planlaşdırılmasında müxtəlif metod və texnikaların yardımından faydalanmaq qacılmaz bir zərurətdir. Amma dövlətlərin hədəfi elə bir hakimiyyət vəzifəsinin və siyasətinin reallaşdırmaqdan ibarətdir ki, uyğun proqramlaşdırma, planlaşdırma və büdcə tərtibi ilə həmin məqsədə yetişə bilsinlər.

Dövlətin davamlılığına və güclənməsinə yardımcı olan və onu fərqli iqtisadi, sosial və hərbi məqsədlərin həyata keçirilməsində uğurlandıran dövlət sektoru

maliyyə rəhbərlərinin vəzifəsi sabit və inamlı maliyyə resurslarına yiyələnməkdir. Dövlət sektorunda mövcud olan vəzifələr tələb edir ki, maliyyə ehtiyatları və mənbələrinin daha səliqəli idarə edilməsi, maliyyə tarazlığının yaradılmasından ötrü maliyyə planlaşdırılması, dövlət orqanlarının maliyyə təminatını, real maliyyə strategiyası və siyasətinin qəbulu, gəlirlərin daxil olma tərzinə nəzarət edilməsi, investorların qorunub saxlanması, sosial layihələrə mütəmadi surətdə maliyyə və operativ nəzarət edilməsi və iqtisadi, sosial, pul və maliyyə tarazlığının formalaşması əlverişli siyasətlərin həyata keçirilməsi yolu ilə təmin edilsin. Bir qayda olaraq, müasir şəraitdə dövlət və dövlət orqanları sadə adığımız hədəf və siyasətlər bazasında öz məqsədlərinə yiyələnmək istiqamətində maliyyə mənbələrinin hazırlanması ilə əlaqədar idari, inzibati və təşkilatı funksiyaların yerinə yetirilməsindən ötrü müxtəlif nəzarət üsullardan istifadə edirlər.

2.3. Azərbaycanda vergi yoxlamalarının həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və maliyyə-vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə tətbiq edilən məsuliyyət tədbirlərinin qiymətləndirilməsi.

Son dövrlərdə rastlaşdığımız iqtisadi böhranın hərtərəfli analizi zamanı əldə olunmuş elmi nəticələr göstərdi ki, böhranın ümdə səbəblərindən biri də bir sıra iqtisadi məsələlərin həlli yollarının müvəqqəti də olsa dövlətin maliyyə-vergi nəzarətindən yayınması səbəb olmuşdur. Göründüyü kimi, makro və eləcə də mikro səviyyələrdə iqtisadi münasibətlər sisteminin dövlətin tənzim edilməsinə ehtiyac duyulur. Xüsusən də makroiqtisadi sahədə tənzimlənmə və bəhs etdiyimiz tənzimlənmənin gerçəkləşməsi mexanizmlərinə fikir verilir.

Belə olan durumda xüsusən də bazar münasibətləri mühitində cərəyan edən iqtisadi sosial hadisələrin mənfi təzahürlərindən ləğvindən ötrü dövlətin iqtisadi tənzimlənmənin reallaşması və bundan ötrü qüvvədə olan mexanizmlərin funksiyada olmasını düzgün təşkil etmək məsələsi olduqca önəmli əsas məsələdir. Həmçinin eyni vaxtda tənzimlənmə mexanizmləri elə funksiyada fəaliyyətdə olmalıdır ki, müasir zamanda iqtisadi yüksəlişə güc verən stimullar aradan qalxmasın. Bunlar həm inzibati, həm də iqtisadi məzmun daşımaya baxmayaraq yalnız bir hədəfə xidmət

etməlidir. İstənilən cəmiyyət üzvünün, maddi nemətlər yaradan, eləcə də istehlakçı olaraq əhatəli iqtisadi münasibətlərsisteminin tam iştirakçı oponentlərin şəxsi maraqlarının gözlənməsi prosesində optimal tarazlığa nail olunmalıdır.

Konkret şəkildə, bazar durumu dövründə maddi nemət yaradıcıları və istehlakçılara qoyulan optimal vergi yükünün müəyyən edilməsi məsələsi xüsusi tərzdə fikri cəmləşdirir. Makroiqtisadi tənzimlənmənin əhəmiyyətli alətlərindən hesab edilən vergi siyasəti o tərzdə yaradırmalıdır ki, bu yerdə bir səmtdən istehsalçı gəliri təmin edilmiş olunsun, başqa tərəfdən isə istehlakçı və ən vacibi isə fiskal sferanın maraqları gözlənilsin. Belə vaxtda bir mənalı tərzdə vurğulamaq olar ki, heç kəsdə şübhə hissi oyatmır ki, dövlət büdcəyə lazımı qədər artıq ödəniş daxil olarsa dövlət vergilərdə daxil olmaqla müxtəlif requlyatorlar yardımı ilə makroiqtisadi tənzimlənməni daha uyğun üsul və imkanlarla reallaşmış ola bilər. Amma bu an başqa, daha vacib bir məsələ hesab edilən vergi borcları meydana çıxır.

Ölkə iqtisadiyyatında vergi borclarının yaranması prosesi ağır iqtisadi fəsadlara gətiri çıxara bilər. Bunun yekununda büdcədə tarazlıq, dayanıqlıq pozulur, davamlı inkişafa xələl gəlir və onunla əlaqədar olaraq iqtisadiyyatın bütün sferalarında fərdi meyillər yaranır. Bunun qarşısının məqamında çevik surətdə alınmıqdan ötrü dövlət tərəfindən çoxsaylı tədbirlər paketi işlənilib hazırlanır. Belə tədbirlər əlavə səyyar vergi yoxlamalarının təşkili, əlavə vəsait məbləğlərinin hesablanması, maliyyə sanksiyalarının tətbiqi, faizlər hesablanması, operativ vergi nəzarətinin reallaşması, vergi-hüquq pozuntuları ilə əlaqədar işlərin görülməsi və s.

Müasir şəraitdə ölkəmizdə düzgün vergi sisteminin yaradılması və dövlətin gəlirlərinin artırılması istiqamətində əsaslı işlər görülür. Dövlətin gəlirlərinin artırılması isə nisbətən vergilərlə əlaqələndirmək olar. Bildiyim kimi vergilər büdcə gəlirlərinin təxminən 40-42% -ni təşkil edir. İlk baxışda bu rəqəm olduqca böyük deyil. Azərbaycan hökuməti daim vergi daxilolmalarının artırılması istiqamətində səmərəli islahatlar həyata keçirir. Bu islahatlar vergi dərəcələrinin azaldılmasından yeni vergi güzəştlərinin tətbiqinədək olan böyük bir diapozonuözündə cəmləşdirir. Beləliklə, son zamanlarda əlavə dəyər vergisinin dərəcəsinin 28%-dən 18%-ə,

mənfəət vergisinin dərəcəsi isə əvvəlcə 27%-dən 20%-ə endirilməsi buna əyani sübutdur.

Bu islahatları həm biznes fəaliyyətinin inkişafının stimullaşdırıcısı, habelə vergi güzəşti kimi qiymətləndirmək mümkündür. Lakin hüquqi şəxslərin vergi yükünün endirilməsi büdcə gəlirlərində əlavə dəyər vergisi və hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən daxilolmaların payını nəinki azaltmadı, əksinə ildən-ilə bu vergilər sahəsində artım müşahidə edilir. Vergi ödənişlərinin zamanında yerinə yetirilməsi, həmçinin vergilərin diizgün hesablanmasına maliyyə-vergi nəzarətini reallaşdırmaqdan ötrü mütəmadi olaraq nazirlik istiqamətdən səyyar vergi nəzarəti həyala keçirilir. 2016-2017-cu illərdə keçirilmiş belə yoxlamaların nəticələrinə ötrü nəzər salmaq.

2016-2017-cu i illərdə aparılan səyyar vergi yoxlamalarının nəticələri barədə.

N	Göstəricilər	2016	2017
1.	Səyyar vergi yoxlamaların sayı	2151 1	18189
2.	Yoxlama nəticəsində əlavə hesablanmış vergi məbləğiləri (mln.manat)	170125,9	213258,0
3.	Tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının məbləği (mln,manat)	71966.5	840573
4.	Faktiki fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinin sayı	219462	225749
5.	Yoxlamalarla əhatə edilmiş vergi ödəyicilərinin faktiki fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinə nisbətində xüsusi çəkisi (%-b)	9.8%	8.1%
6.	Bir yoxlamaya düşən əlavə hesablanmış vergi və maliyyə sanksiyası məbləği (mln.manat)	11.3	163

Mənbə: AR Vergi Nazirliyinin materialları. Cədvəl 2.3.

Cədvələ nəzər salsaq görürük ki, yoxlama nəticəsində əlavə olaraq hesablanmış vergi məbləğləri hiss olunacaq dərəcədə yüksəkdirlər. Həmçinin tətbiq edilən maliyyə sanksiyalarının məbləği də böyükdür. Ölkəmizdə hal-hazırda tətbiq edilən maliyyə-vergi nəzarətinin müasir durumunun qiymətləndirilməsindən ötrü ilk öncə ölkəmizdə

tətbiq edilən vergilərin strukturuna və bu vergilərin müəyyənləşdirilməsindən ötrü tələb olunan şərtlərə nəzər salaşahidi olaraq ki, AR Vergi Məcəlləsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərin gəlir vergisi, hüquqi şəxslərdən ödənilən mənfəət vergisi, həmçinin əlavə dəyər vergisi, aksizlər, hüquqi şəxslərin əmlak vergisi, hüquqi şəxslərdən torpaq vergisi, tranzit yol vergisi, mədən vergisi, sadələşdirilmiş vergi tətbiqi reallaşır. Habelə tətbiq olunan vergilərin müəyyənləşdirilməsindən ötrü bəzi vacib vergitutma elementlərinin müəyyənləşməsi tələb edilir ki, bunlara vergitutma obyekt, vergitutma subyekt, vergi dövrü, vergi dərəcəsi, verginin hesablanma və ödənilmə qaydaları və müddətidaxil edilir. Vergitutma obyekt, mənfəət, əmlak, gəlir, təqdim edilmiş iş və xidmətin dəyəri; vergitutma subyekt bu obyektlər üzrə üzərinə vergi ödəmək vəzifəsi qoyulmuş hüquqi və fiziki şəxslər; vergitutma bazası bu obyektlərin vergitutun hissəsinin kəmiyyətə ifadəsi; vergi dərəcəsi isə vergitutma bazasına hesablanan verginin kəmiyyətini özündə əks olunur.

Dövlət Büdcəsinin vergi daxilolmalarının (2012-2017)-ci illər üzrə ÜDM-da xüsusi çəkisi.

	2012-ci il	2013-cu	2014-cu il	2015-ci (%-lə)	2016-i (%-lə)	2017-ci i (%lə)
ÜDM Vergilər	6374,5	11675,6	18037,1	100%	100%	100%
Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi	221,6	317,5	407,3	2,65	2,67	2,26
Mənfəətdən vergi	223,4	355,4	1360,5	2,67	2,99	7,54
Əlavə dəyər vergisi	452,7	599,9	737,8	5,41	5,05	4,09
Aksizlər	72,4	141,0	187,4	0,86	1,19	1,04
Əmlak vergisi	32,2	40,0	55,8	0,38	0,34	0,31
Torpaq vergisi	14,1	15,3	18,5	0,17	0,13	0,10
Yal vergisi	12	10,2	10,3	0,01	0,08	0-01
Mədən vergisi	97,8	53,5	100,2	1,17	0,45	0,55
Sadələşdirilmiş vergi	16,84	21,2	29,7	0,19	0,18	0,16
Cəmi	1131,89	1554,0	2907,5	13,51	13,08	16,06

Mənbə: AR Vergi Nazirliyinin materialları.

Cədvəl 2.4.

Cədvəl materiallarını araşdırarkən şahidi oluruq ki, vergilərdən daxilolmalar ÜDM orta hesabla 16,06 %-ni təşkil edir. Dolayı vergilər isə ortahesabla ÜDM 5,68 %-ni təşkil edir. Ayrı-ayrı ölkələr üzrə ÜDM -da vergilərin payı Almaniyada 23,1 %, Fransada 24,9%, İtaliyada 27,4 %, Avstriyada 29,9 %, İsveçdə 38,1 %, Danimarkada 49,7% təşkil edir. ÜDM -da vergilərin payı ən aşağı olan ölkələr sırasına isə Yaponiya (18,2%) və ABŞ (22,7%) başçılıq edir.

Cədvəldən görsəndiyi kimi, ƏDV üzrə daxilolmaların ÜDM xüsusi çəkisi ildən-ilə azalmaqdadır. Belə olan vaxtda ƏDV üzrə daxilolmaların ÜDM xüsusi çəkisi 2014-cü ildə 5,41%- təşkil edirdisə, bu göstərici 2012-ci ildə 5,05 %-ə, 2013-cü ildə isə 4,09 %-ə qədər enmişdir. Digər dolayı vergi olan aksizlər üzrə daxilolmaların ÜDM xüsusi çəkisi 2012-ci ildə 0,86 % təşkil edirdisə, bu göstəricisi 2012-ci ildə 1,19 %-ə yüksəlmiş, 2013-cü ildə isə 1,04%-ə enmişdir. Nəhayət mədən vergilərdən daxilolmaların Ümumi Daxili Məhsul xüsusi çəkisi 2011-ci ildə 1,17 % təşkil edirdisə, bu göstərici 2012-ci ildə 0,45%-lə enmiş, 2013-cü ildə isə 0,55 %-ə qalxmışdır. Son illərdə ölkədə vergi sferasında aparılan islahatlar əsasən vergi ödəyicilərinin maraqlarını təmin edən islahatlar reallaşmışdır ki, bunların da nəticəsində bəzi vergi növləri boyunca vergi daxilolmaları yüksəlmiş, digərləri üzrə isə azalmalar qeydə alınmışdır. Məsələn, ƏDV-nin dövlət büdcəsinin gəlirlərində xüsusi çəkisi ildən-ilə azalır. Lakin bu azalma digər vergi növləri üzrə xüsusi çəkinin artması nəticəsində yaranan azalmadır. Əslində xüsusi çəkinin müdəmədi olaraq azalmasına baxmayaraq ƏDV görə daxilolmalar son illərdə ən dinamik inkişaf yolunu tutmuşdur və hər il orta hesabla ötən ilə nisbətən 1,3 dəfə yüksəliş müşahidə edilir. Bununla əlaqədar, bu artıb-azalma vergilərin, xüsusilə dolayı vergilərin ÜDM-də xüsusi çəkisinin qorunub saxlanmasına mane olmamışdır.

Vergi orqanları fəaliyyətdə olan dövrdən keçən vaxt zamanında reallaşmış yenidənqurma işlərinin, həyata keçmiş tədbirlərin və bəzi məqsədlərə tuşlanmış proqramların yekunu olaraq ölkədə beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun vergi xidməti formalaşdırılmışdır. Ölkəmizdə dərhal və uğurlu vergi siyasəti gerçəkləşdirmək hədəfilə müasir qanunverən sferanın yaradılmış və inkişafa nail olunmuş dövlətlərin vergi qanunvericilikləri ilə sıx səkilə bağlandırılmışdır.

Respublikanın vergi sistemi xarici tələblərə cavab verən tərzdə verilən vergi xidmətlərinin əhəmiyyətli hissəsi vergi ödəyicilərindən onların sərəncamına verir.

Ümumilikdə götürükdə isə son zamanlarda büdcə daxilolmalarında xeyli artım tempi görsənir. Belə olan məqamda dövlət büdcəsinin gəlirləri 2017-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 288,56 mln. AZN (1,23 dəfə) çoxalmışdır. 2017-ci il üçün isə 2 mlrd. 055 mln. AZN vəsait daxili müşahidə olunur ki, bu isə 2016-cı ilin göstəricilərindən 545,7 mln. AZN (1,36 dəfə), 2003-cü ilin göstəricilərindən isə 834,3 mln. AZN (1,68 dəfə) artıqdır. 2008-cı ildə isə 3 mlrd. 868,8 mln. AZN vəsait daxil olmuşdur ki, bu da 2009-cü ilin göstəricilərindən 1 mlrd. 813,6 mln. AZN çoxdur.

Lakin fikrimcə, büdcə gəlirlərinin içərisində vergilər üzrə daxilolmaları, onlara daxil olan dolayı vergilər üzrə daxilolmaları analiz edib qiymətləndirmək daha faydalı nəticəsi olardı. Bunlardan ötrü aşağıda sadaladığımız məlumatlardan faydalanmaq məqsədmüvafiq hesab edilir. Maliyyə- vergi sistemində yenidənqurma işlərini fasiləsizliyini davamlı etmək və vergi inzibatçılığının gün-gündən inkişaf zərurəti bəzi vacib şərtlərlə müəyyənləşir:

- vergi ödəyiciləri və orqanları arasında etimadı və şəffaflığı lap yüksəltmək;
- biznes subyektlərinə sərfəli mühit formalaşdırmaq ;
- AR iqtisadiyyatı həyatının likvid inkişaf surətinə rəğmən həqiqi vergi gücünü müəyyənləşdirmək. Vergi orqanlarının realaşdırdıqları nəzarət tədbirləri, eləcə də kameral vergi nəzarəti qanunda vurgulanan tələblərə əməl olunmaqla qısa vaxt kəsiyində yekunlaşdırmaqla, bu sferada inzibatçılığın təkmilləşdirilməsi planlaşdırılan tədbirlər sırasına aiddir.

Nümunəvi nizam-intizamlı vergi ödəyicisindən ötrü meyarların müəyyənləşməsi, bu ödəyicilərdən ötrü vergi inzibatçılığının daha da asanlaşdırılması və təyinatlı xidmətlər boyunca əhatə miqyasının genişləndirilməsi fikirdə tutulur. Vergi qanunvericiliyinə riayət edən nümunəvi ödəyicilərinin və qanunvericilik tələblərini vaxtaşırı pozanlar barədə informasiya məzmunlu məlumatlar VN-nin internet sahifəsində əks etdirməklə geniş əhali kütləsindən ötrü açıqlamaq məqsəduygundur.

Beynəlxalq tələbləri gözlənilən tərzdə ödəyicilərdən ötrü təqdim olunan xidmətləri yenidənqurulmasından ötrü Vergilər Nazirliyinin Çağrı Mərkəzi beynəlxalq

praktikada istifadə olunan arxaya-yəni müştəriyə zəng xidməti sayılan “Outbound Call Centre” funksiyala təchiz edilməlidir. Real vergi potensialını düzgün hesaba almaq, maliyyə-vergi nəzarətində keyfiyyət dəyişikliklərinə yiyələnmək və nəzarət tədbirləri gedişatında dürüstlüyü təminindən ötrü informasiya texnologiyaları sferasında qazanılan uğurlardan bəhrələnməklə riskləri analiz edib qiymətləndirmək və vergi ödəyənləri risk meyarlarına uyğun qruplara bölməyə yardımçı olan risk idarəetmə sisteminin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Apardığım tədqiqatdan belə qənaətə gəlirəm ki, borclu vergi ödəyicisinin risk qruplarını aydınlaşdırmaq və qruplaşdırdıqları riskə uyğun cərimə, borc, faizi dövlət büdcəsinə cəlb etməklə ödəyicilərin maarifləndirilməsi və inzibatçılıq işlərinin, vergi orqanlarının vergi ödəyicilərlə müştərək işi səmərəli qurmaqdan ötrü vergi bəyannamələri forma etibarilə təkmilləşdirilməsi məqsədə uyğun saymaq olar.

Azərbaycanda Maliyyə-vergi nəzarətinin təsirliliyinin artırılmasında Hesablama və Auditorlar Palatasının iş fəaliyyətinin rolu yüksəkdir. Yəni ölkənin mövcud olduğu maliyyə potensialının möhkəmləndirilməsi, maliyyə ehtiyatlarının səmərəli idarəsi və istifadə səmərəliliyinin artırılması aparıcı vəzifələrdən sayılmaqla, bu səmtdə planlaşdırılan tədbirlərin səmərəli formada reallaşdırılmasından ötrü dövlət maliyyə-vergi nəzarətinin təmiz, cəmiyyətdən ötrü əlçatan, eyni vaxtda operativ və işlək olmasına, dövlət vəsaitlərinin təyinatı üzrə xərclənməsi məqamında maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi AR Hesablama Palatasının işinin başlıca hədəfidir.

Bu gün bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin həqiqiliyini, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının təkliflərini, habelə respublikanın iqtisadi durumunu nəzərə alaraq, hazırkı durumda ölkədə auditin inkişafına böyük yer ayrılır. İqtisadi sahədə maliyyə-vergi nəzarətinin reallaşdırmaq üzrə qarşıdakı perspektivdə vəzifələrin reallaşmasında audit təşkilatları aparıcı xidmət göstərir. Bu nəzarətin başlıca vəzifəsi maliyyə hesabatlarının doğruluğunu yerinə yetirilən maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin ölkənin normativ və qanunvericilik sənədlərinə düz gəlməsini müəyyənləşdirmək, vergi bəyannamələrini yoxlamaq, bunlardan savayı maliyyə-təsərrüfat işinin analizi və proqnozlaşdırılması, uçotla məşğul olan personalın bilik səviyyəsinin yüksəldilməsi, maliyyə-təsərrüfat işini tənzimləyən qanunvericilikyə

dair konsaltinq xidmətlər göstərilməsi, auditor nəzarəti yekununda əldə olunmuş təkliflərin işlənməsi və s.-ni özündə birləşdirir.

Auditor qurumlarının və müstəqil auditorların apardıqları yoxlamaların analizi subut edir ki, son zamanlarda məcburi auditdən keçməli bütün təsərrüfat subyektləri üzrə faktiki aparılan yoxlamaların sayı və məbləği etibarını ilə müqayisə edildikdə görürük ki, illərdən bəri və son 2016-cı ilin göstəricilərində say etibarını 71% təsərrüfat subyektlərini yerli Auditor şirkətləri və Sərbəst auditorlar, 29%-ni isə Xarici Auditor şirkətlərinin filial və nümayəndəlikləri və Xarici investisiyalı Auditor təşkilatları yoxlamışdır.

Fəsil3. Maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri.

3.1.Vergi yoxlamalarının müasir modelinə keçid və maliyyə-vergi nəzarəti sistemində modernizasiya tədbirləri.

Maliyyə-vergi nəzarətinin, habelə vergi idarəetməsinin müasir tələblərin şərtlərinə uyğunlaşdırılması prosesinin tezləşdirilməsi yalnız iqtisadi subyektlərdən tutulan vergilərin miqdarının artması deyil, o cümlədən vergi inzibətçiliyinə çəkilən xərclərin səviyyəsi ilə ölçülməsi ilə müşayiət edilir. Vergi sisteminin səviyyəsinin artırılması nizam-intizamlı və məsuliyyətli ödəyiciləri üçün bərabər rəqabət mühitinin yaradılması, onlara vergi yükünün mütəmadi şəkildə aşağı enməsindən ötrü də potensial rezerv mənbəyi sayılır.

AR mövcud vergi sisteminin mütəmadi inkişafı ilk növbədə dövlətlə sahibkarların optimal əlaqələrinin saxlanmasına istiqamətlənməlidir. Bu isə daha çox vergi inzibətçiliyi qurumlarının vergi ödəyiciləri ilə apardığı mütəmadi işlərin yekunundan bilavasitə asılıdır. Burada başlıca məsələlərdən biri büdcəsinin gəlirlərinin çox hissəsini təmin edən milli gəlirlər departamentinin yüksək həcmdə vergi ödəyənlərlə əlaqələntəşkili xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu hal təsadüfi vəziyyət sayılmır, çünki, bu kimi kateqoriyari vergi ödəyənlərin tam parametr göstəricilərinə uyğun böyük vergi ödəyənlərin müxtəlif qruplarının qeydiyyatı sahəvi xassələrinə görə əhəmiyyətli tərzdə fərqlənirlər və bu tip məsələlər də iqtisadi ədəbiyyatda mütəmadi müzakirə obyektini kimi çıxış edən problemlər kimi qalır.

Ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsi xüsusən vergilin iştirakına, habelə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatında köklü yenidənqurma işlərinin uğurla gerçəkləşməsinin əsas şərti qalaraq hazırda daha çox diqqət mərkəzində duran məsələlərdən sayılır. Belə ki, indiki durumda Azərbaycanda fəaliyyətdə olan vergi sisteminin istər onun iqtisadi-təşkilatı mexanizmlərinin və funksiyalarının aydınlaşdırılması və yenidənqurulması nöqteyi-nəzərdən, habelə ölkə iqtisadiyyatının posneft dövründə innovativ modernizasiyasının həyata keçməsi tərəfdən vacib olduğu nisbətdə də zəruridir.

Müasir tədqiqatçılar vergi idarəsini vergi sisteminin dövlət idarəçiliyi səviyyəsini, bazar mexanizmlərinin inkişaf səviyyəsini və hətta vətəndaş cəmiyyəti institutlarının inkişaf səviyyəsini göstərən kompleks bir qurum kompleks bir sosial-iqtisadi və siyasi fenomen kimi müəyyənləşdirir. İnstitusional nəzəriyyə baxımından vergi orqanları vergi münasibətlərindən, dövlətin vergi siyasətindən, vergi orqanlarının səlahiyyətlərindən və vergi tənzimlənməsi və nəzarət mexanizmlərindən ibarət olan çoxtərəfli, kompleks qurumdur.

Gördüyümüz kimi, hazırda vergi administrasiyasının inkişafı sahəsində kifayət qədər xüsusi işlər yoxdur; məhz bununla əlaqədar, bu cür tədqiqatların aparılması vacibdir. Modernləşmə dedikdə-mövcud qurumların və texnologiyaların təkmilləşdirilməsi başa düşülür. Vergi orqanlarının modernləşdirilməsində, ilk növbədə vergi prosesinin müxtəlif mərhələlərində, o cümlədən maliyyə-vergi nəzarətinin reallaşmasında istifadə olunan mövcud qurumların və texnologiyaların təkmilləşdirilməsi anlamı dərk edilir.

Modernləşmə konsepsiyası maliyyə-vergi nəzarəti orqanlarına funksiyaların əlavə olunmasını və monitorinqə qoşulan səlahiyyətli dövlət orqanları ilə digər təşkilatlar arasında yeni əlaqələrin yaradılmasını kimi kompleks məsələləri cəmləşdirir. Maliyyə-vergi nəzarəti sferasında təkmilləşdirilmə prosesi ilə bağlı görülən dəyişikliklər maliyyə-vergi nəzarətinin tam formalarının sivil metodlarla reallaşmasını şərtləndirməyə xidmət etmişdir. Bu zaman başlıca diqqət cəlb edən məqam səyyar nəzarətin sayının minimumlaşdırılması və keyfiyyət sahədən artırılmasına, ən önəmlisi, kameral nəzarətin səmərəliliyinin yüksəlməsinə yönəlmişdir.

Vergilər Nazirliyi bir sıra strateji hədəflərə yiyələnməkdən ötrü ölkəmizdə «elektron audit» sisteminindən istifadə , vergi borclarının məcburi toplanması işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi hədəfi ilə elektron hərracların həyata keçməsi bacarıqlarının müəyyənəlməsi, maliyyə-vergi nəzarətini gücləndirmək hədəfi ilə informasiya bazasının geniş diapozonlu etməkdən ötrü dövlət qeydiyyatını əmlak sahəsində görün strukturları mərkəzi hala salınmış informasiya bazasına və uyğun reyestrlərə qovuşmasının təmini planlaşdırır. Elektron auditin tətbiq edilməsi gələcəkdə maliyyə-vergi nəzarətinin reallaşması istiqamətində yeniliklərlə müşayiət olunacağı gözlənilir. Fikrimcə, bu vəziyyət xüsusən vergi yoxlamalarının reallaşmasında vergi orqanlarına böyük üstünlüklər gətirəcək.

Elektron auditin tətbiq edilməsi yoxlamalar prosesində insan faktorunun müdaxiləsini minimuma endirəcək. Ənənəvi yoxlamalardan fərqli şəkildə, e-audit sisteminin istifadəsi səyyar nəzarətinobyektivliyini daha da yüksəldir, vaxtdan və insan resurslarından qənaətlə istifadəsi üçün əlverişli şərait yaradır. E-auditin istifadəsi sferasında “Mühasibat uçotu barədə” AR Qanununa əlavə və dəyişikliklər daxil edilməklə bərabər mühasibatın kağız daşıyıcıları ilə eyni vaxtda elektron şəkildə aparılması, eyni anda təqvim illəri boyunca elektron şəkildə faylların arxivləşdirilməsi nümunələrinin müəyyənəlməsi zəruridir.

Dövlət maliyyə-vergi nəzarəti sisteminin bazar mühitinə uyğun tərzdə təşkili ilə əlaqədar iqtisadi sahədə cinayətkarlığa qarşı mübarizəni möhkəmləndirməkdən ötrü maliyyə-audit, bank, kömrük, vergi və hüquq-mühafizə orqanlarının birgə əlaqəli işindən ötrü şərait yaradılmalıdır . Bir faktı da xüsusi vurğulamaq gərəkdir ki, dövlət istiqamətindən yoxlama və nəzarət funksiyalarının reallaşması mexanizminin müasir dövrün qaydalarına rəğmən təşkili prosesi sona yetmədiyinə görə bu sferada nəzarət funksiyasını həyata keçirən orqanların işində həlli vacib olan, amma çözülməsi çətinliklər yaradan hallara rast gəlinir. Maliyyə-vergi nəzarətinin gələcək inkişaf perspektivləri, onun səmərəliyi xeyli dərəcədə qanunvericilik bazasının günün tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsindən çox asılıdır.

Ölkəmizdə inkişaf etmiş dövlətlərin praktikasından geniş istifadə edilməklə ali maliyyə-nəzarəti orqanının yaradılması sahəsində bir sıra önəmli işlər həyata

keçirilməsinə baxmayaraq, maliyyə-vergi nəzarəti orqanlarının işində ən böyük qüsurların fəaliyyət diapozonunun dəqiq müəyyənləşməməsi, pərakəndəliyi, bir-birini təkrar edilməmələri, paralelçiliyi, ən başlıcası isə - maliyyə-vergi nəzarətinin koordinasiyası üzrə hüquqi bazanın yoxluğu.

Dünya təcrübəsinə müraciət etsək şahidi olarıq ki, dövlətin maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəliliyi nəzarət orqanlarının sayı ilə deyil, onların koordinasiya olunmuş fəaliyyətinin səmərəli təşkili ilə təmin edilə bilər. Hazırkı durumda fəaliyyətdə olan nəzarət orqanlarının koordinasiya olunmuş işini yaratmaqla, ölkədə maliyyə-vergi nəzarətini tələb olunan səviyyədə reallaşdırmaq mümkündür. Bu hədəflə hal-hazırda dövlət maliyyə-vergi nəzarətini tənzimləyən qanunvericiliyin mütəmadi inkişafı və sistem halına salınmasını, nəzarət sisteminin iş kruqunun aydınlaşdırılmasını, onların səlahiyyətlərinin bölgüsünü özlüyündə cəmləşdirən və beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş ümumi qaydalara söykənən- «Dövlət maliyyə nəzarəti barədə» AR Respublikasının Qanununun qəbulu olduqca vacib məsələdir.

Araşdırmalarımın belə nəticəyə gəlirəm ki, qəbul olunacaq qanunda nəzarət-vergi orqanının bir-birini təkrarlamasına yol verməyən, həmçinin dövlət maliyyəsinə sistemli şəkildə baxılmasını şərtləndirən şəffaflıq, aşkarlıq şəraitini böyüdən, dövlət ehtiyatlarının hansı tərzdə yaranmasına və istifadəsinə xalqın nəzarət etməsinə əlverişli mühit yaratmaq iqtidarında olan prinsiplər və qaydaların öz əksini tapması məqsədəuygundur. Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatının həcmi nisbətən gəlirlərin azaldılmasına və ya uyğun vergi ödənişlərindən qaçma halları formalaşdırır. Əlbətdə, toplama sistemləri güvənli olmadığı halda, məqsədli ödənişin mövcudluğu ciddi məsələyə çönür və vergidən kənarlaşma vəziyyəti daha da geniş diapozon alır.

Respublikamızda bazarda üstünlük təşkil edən xırda və orta təsərrüfat subyektləri bu prosesi çox sadə sxemlə reallaşdırırlar. Bu faktı diqqətdə saxlayaraq, başqa dövlətlərdə rastlaşdığımız kimi vergi ödəyicilərindən ötrü könüllü əmələmənin payını yüksəltməklə bərabər, vergi daxilolmalarını sisteminin daha da möhkəmləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılmasını zərurətə çevilir.

Fikrimcə, son zamanlarda VN vergi işçiləri ilə vergi ödəyənlər dairəsində bir-biri ilə təmasda olma hallarının minima salınmasını müsbət addım kimi qiymətləndirmək

olar. Ölkəmizin qeyri-neft sferasını əhatə edən sahələrdə vergi ödəyənlərin riayət etmə dərəcəsi hələlik yüksək deyil və bu göstəricinin əhəmiyyətli səviyyədə keyfiyyətin artırılmasına lüzum vardır.

Vergi ödəyənlərin bilik və hazırlıq səviyyəsinin artırılması, əməl etməyənləri qabaqcadan aşkar edilməsi, gəlir və mənfəətdən ödənilən vergidən yayınmaların məqamında müəyyənləşdirilməsi, habelə vergi ödəyicilərinin istehsal xərclərinə lüzumsuz xərcləri daxil edib özünün təsərrüfat işinin maliyyə yekunlarını korlamaqla hesabat sənədlərindəki təhriflərin ortaya çıxarılması və göstərdiyimiz bu kimi iradlara uyğun maliyyə cərimələrin tətbiqi bütöv riayət etmə mənzərəsini xeyli yaxşılaşdırma bilər.

Ölkəmizdə həyata keçirilən fiskal siyasət son dövrlərdə vergiqoymada əsas yanaşmaları əhəmiyyətli tərzdə dərinlən dəyişmiş və əsasən vergi yükünün minimumlaşdırılması istiqamətinə zəti köklənmişdir. Xüsusilə, kameral vergi prosedurlarının qaydaya salınmasından ötrü vergi qanunvericiliyinə düzəlişlər etmək, vergi ödəyənlərin hamısını cəlb etməkdən ötrü ərazi vergi auditinin müddətini uzatmaq, saf niyyətli vergi ödəyənlərdən ötrü kriteriyalarını müəyyənləşdirmək, vergi orqanının maddi-texniki bazasının inkişafına nail olmaqdan ötrü vergi orqanlarının vergi nəzarəti prosesi nəticəsində meydana çıxmış vergi borclarının, maliyyə sanksiyalar və cərimələrin audiyyatı yerlərə ödənilməsi, həmçinin aşkarlanmış pozuntuların ləğvi barədə tələbnamə nəzərdə tutulması məqsəduyğun hesab edilir.

Fikrimcə, göstərilən tədbirlərin uğurla reallaşması prosesi regionların inkişafının stimullaşdırılmasına əlverişli şərait formalaşdırır və büdcə gəlirlərinin mənbələrinin formalaşdırılmasından ötrü dövlət idarələrinin iş üslubunu canlandırır ki, bu isə yekunda vergi potensialı və yükü dairəsində üzvi vəhdət və əlaqə təmin olunur. Bu kimi amillərin təsir səviyyəsinin hesablanması vergi daxilolmalarının yüksəldilməsinin gözlənilməsinin vacib şərti hesab edilir ki, bu an vergi potensialı uçota alınan bir göstərici hesab edilməklə vergi sisteminin inkişafının indikatoru olaraq özünü göstərir və proqnozların işlənilməsi anı bir informasiya bazası rolunda çıxış edir.

Qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, potensial vergi yükü dairəsində əlaqəli təması analiz edərək vergi toplanmalarının sahələr boyunca optimal variantını müəyyən etmək və bunun tətbiqedilməsi ilə istər biznesin istərsə də dövlətin fiskal maraqlarına qarşı çıxmadan təcrübədə nisbi vergi tarazlığının təmini mümkündür. Müasir dövrdə vergi inzibatçılığı sahəsində resurslar ayıraraq düzgün hesabat aparmayan vergi ödəyənlər və ya vergidən qaçanların auditinin həyata keçirilməsi və təqib edilməsinə diqqətin istiqamətləndirilməsindən ötrü ən müasir riskidarətmə üsullarının yardımından faydalanırlar.

Bu nöqteyi-nəzərdən, ölkəmizdə müasir tələblərə uyğun riski idarəetmə formasının yavaş-yavaş reallaşmasına, riskin idarə olunmasının istənilən funksiyanın planlaşdırılması və həyata keçməsinə qovuşma edilməsindən ötrü qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrdən istifadəyə lüzüm duyulur. Belə ki, səyyar audit aparmaqdan ötrü bəyannamələrin seçimi vaxtı auditin aparılmasına xərclənən vəsaitin qarşılığında artıq hesablanan mənfəət vergisi ödəyicilərin seçilməsindən ötrü istifadə edilən meyar və metodologiyanın bazasına söykənməlidir.

İxtisaslaşma və müştərinin seqmentlərə bölünməsinə söykənən funksional sahənin təşkilati strukturu idarəetmənin effektivliyin və məqsədliyinin artırılması və inzibati xərclərin minima endirilməsindən ötrü olduqca vacibdir. Hal-hazırki durumda Vergilər Nazirliyində təzədən qurulması nisbətən effektiv tərzdə, funksional dayaqdayerinə yetirilsədə, iş yükü və təşkilati analizlər uyğun peşə fərqliyini müəyyənləşdirmək hədəfinə xidmət etməlidir. Düz seçilməmiş metodologiyadan istifadəsi, vəsaitlərin səmərəsiz xərclənməsilə nəticələnir və nəticədə gəlir nüanslarını aşağı salır. Riskin analizi, yəni istənilən praktikanın potensial mənfəətə münasibətdə xərc və risklərin təsirinin ölçülməsi, tam proseslərin aydınlaşdırılması və yaxud əvəzləşdirilməsindən ötrü qayda rolunu oynamalıdır.

Yuxarıda sadaladığımızlardan əlavə ölkəmizdə vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin yüksəldilməsindən ötrü kameral yoxlama daaid edilməklə, çoxlu sayda vergi funksiyaları avtomatlaşdırılmış, auditə gəldikdə isə bütöv avtomatlaşdırılması prosesi reallaşdırılmışdır. Fikrimcə, bu tip təşkilatlanma prinsipi səyyar idarələrin fəaliyyətinin səmərəli qurulmasında əsas yer tutur.

Son illərdə inzibatçılıqda aparılmış bir sıra mühüm islahat tədbirləri nəticəsində riayət etmə yükünü gözəçapan səviyyədə minimumlaşdırmış və eləcə də vergi orqanları ilə ödəyicilər dairəsində birbaşa təması azadılmış, DİN məlumatlar bazası ilə əlaqələndirilmişdir. Ölkəmizdə vergi orqanlarının işinin təkmilləşdirilməsi üçün ümdə məsələlərdən sayılan vergi ödəyicilərinin haqlı irad və sorğularına vaxtında və dəqiq reaksiya verilməsidir.

Fikrimcə, Azərbaycanda Vergi Ombudsmanı İnstitutunun təsis edilməsi ədalətin bərqərar edilməsini, vergi ödəyiciləri və orqanları əhatəsində cərəyan edən mübahisələrin vaxtında çözülməsinə yardımçı ola bilər. Əsas həllini gözləyən məsələlərdən sayılan borcların toplanması ilə əlaqədar VN-nin təşkilati strukturun təkmilləşdirilməsi hesab edilir. Vergilər Nazirliyinin bu borcların yığılmasındakı ümdə vəzifəsi kimi zərurət yaranan zaman, həmin borcları silməkdən ötrü qanuni səlahiyyətləri malik olmalı və beləliklə də baş orqanda bu tip borcları araşdırən heyət və ehtiyatların bir hissəsi başqa yoxlama fəaliyyətinə istiqamətləndirmək olar.

Vergi inzibatçılığını - vergi ilə məşğul olan orqanlarının vergi və ödəmələrin dövlətin büdcə sistemində cəmləşməsinin təmininə istiqamətlənmiş fəaliyyət kimi anlamaq lazımdır. Deməli, vergi sisteminin effektiv fəaliyyəti və vergi daxilolmalarının kəmiyyəti birbaşa keyfiyyətli vergi inzibatçılığının reallaşmasından sıx şəkildə asılıdır.

Tədqiqatımdan belə yekun hasil olur ki, ölkəmizin elmi dairəsində vergi inzibatçılığının mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi məsələlərində hələ ki, vahid fikir yoxdur və bunun əsas məqzi onun anlama metodologiyasının lazımı qədər işlənilib hazırlanmamasıdır. Bununla belə həmin məsələyə vahid sistemli yanaşma tətbiq edərək, onun məzmunlu tərəfini aydın təsəvvür etməklə, ondan dövlət maliyyə sisteminin sabitləşməsi üçün səmərəli istifadəsi mümkündür.

Vergilərin toplanmasında lap vacib tədbirlərdən biri vaxtı keçmiş borcun tənzimlənməsi problemi olmalıdır. Vergi qoymada istənilən güzəştlər ancaq əvvəlki ildəki cari ödənişləri tam keçirən vergi ödəyicilərinə aid edilməlidir. Vergi pozuntularına görə məsuliyyət sistemində də əsaslı dəyişikliklər edilməlidir. Burada söhbət, cərimə sanksiyalarının azaldılmasından deyil, pozuntuların ağırlıq

dərəcəsiindən asılı olaraq onun diferensiallaşdırılmasından getməlidir. Vergi siyasətinin reallaşmasında, onun toplanmasına nəzarətin möhkəmləndirilməsində böyük əhali kütləsinin yaxından iştirakını təşkil etmək lazımdır.

Vergi inzibatçılığı sisteminin səmərəliliyinin gücləndirilməsinin hüquqi tənzimləmə sistemi sabitlik və əminlik möhkəmləndirilməsi əsasında, eləcə də müsbət xarici təcrübənin tətbiqi vasitəsilə mümkündür. Vergi inzibatçılığı sahəsində beynəlxalq praktikadan yararlanarkən ölkədə iqtisadi və siyasi vəziyyət, ölkəmizin vergi qanunvericiliyinin xüsusiyyətləri ilə bağlı bir sıra faktorlar nəzərə alınmalıdır. Ümumiyyətlə ,vergi siyasəti və vergi təcrübələrin xüsusiyyətləri nəzərə almaqla vergi nəzarəti və bu nəzarətin beynəlxalq üsullarının uyğun şəkildə reallaşması ölkəmizdə vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi gətirib çıxara bilər.

Xarici ölkələrdə vergi islahatlarının əsas istiqamətlərinin analizi vergi idarəsinin tərəfdaşlıq modelinin yaradılması mərhələlərini və elementlərini aşkar etməyə imkan vermişdir. Tədqiqat prosesində belə nəticəyə gəlmək olur ki, beynəlxalq aləmdə vergitutmanın idarə edilməsi metod və vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən yüksək vergi idarəetmə sistemlərinin yaradılmasına imkan verən ən əhəmiyyətli tendensiyalar diqqət mərkəzində saxlanılır . Fikrimcə vergi inzibatçılığının sisteminin səmərəliliyinin artırılması hədəfi ilə xarici ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi məqsədəuygundur.

İllər ərzində vergi qanunvericiliyi və vergilə bağlı işlər əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Azərbaycan Respublikasında yeni maliyyə strukturları meydana çıxmış, vergi sistemi, vergi mexanizmləri və alətləri yaxşılaşdırılmışdır. Bu tip tədbirlərə bunları aid etmək olar:

- xüsusilə, vergi ödəyicilərinin vergilərdən və ödəmələrdən qaçmaq imkanına malik olduğu qanunlarda boşluqlar müəyyənləşdirilmiş və aradan qaldırılmasından ötrü müvafiq işlər görülmüşdür;
- vergi ödəyicilərinin hüquqları və vəzifələri daima tənzimlənir;
- vergi ödəyicilərinə vergi nəzarət prosedurlarının daha aydın və şəffaflığı gözlənilir.

Lakin onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, dövlətin gördüyü tədbirlərə baxmayaraq vergi orqanlarının müəyyən məqamları qalır ki, bu isə Vergi Məcəlləsində düzgün

təsəvvürə malik olmadığından nəzarətə maneə törədir və yekunda vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş vəzifələrini icra edərkən vergi ödəyicilərinə tədqim edilir.

Ölkəmizin və xarici ölkələrdəki ərazi vergi idarəsi sistemi arasındakı əsas diqqətçəkən fərq əsasən repressiv xarakter daşıyır. Bu sistem əsasən törədilmiş vergi cinayətlərini müəyyənləşdirməyə və vergi sanksiyalarının tətbiqinə yönəldilən maliyyə-vergi nəzarəti şəklində fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, xarici ölkələrdə vergi orqanlarının fəaliyyətinin analizi repressivdən AR vergi administrasiyasının tərəfdaşına keçid modelinə transferi üçün geniş imkanlar açır. Vergi inzibatının tərəfdaşlıq modelinin əsasları vergi orqanları ilə ən çox xarici ölkələrdə qəbul edilmiş vergi ödəyiciləri arasında qarşılıqlı əlaqə standartları ilə müəyyən edilir. Beləliklə, beynəlxalq aləmdə vergi ödəyicilərinin xidmət standartı vergi ödəyiciləri ilə əlaqələrin üç əsas prinsipinə əsaslanır. Birinci prinsip qətiyyət, ədalətlik və məxfilik vasitəsilə həyata keçirilir.

Bu mövqelərdən çox maraqlı ilkin vergi tənzimlənməsi institutunun xarici vergi sistemlərində fəaliyyət göstərməkdir. Onun mənası vergi ödəyicisinin vergi nəticələri ilə bağlı vergi nəticələri, qiymət məsələləri, mənfəətin paylanması, investisiya layihələri, digər biznes əməliyyatları ilə bağlı vergi ödəyicisinin razılığına əsaslanır. Bu münasibətlər vergi müqavilələrinin bağlanması və ya fərdi məsləhətləşmələrin alınması şəklində fəaliyyət göstərir .

ABŞ, Fransa, İsveç vergi sistemini araşdırsaq görərik ki, vergi ödəyicisi mümkün vergi nəticələri ilə bağlı planlaşdırılan əməliyyatlar üzrə vergi orqanlarından ilkin rəy tələb etmək hüququna malikdir. Almaniya da uzlaşma proseduru vergi ödəyicilərinə fərdi vergi ödəmələri haqqında məsləhət vermək və ya maliyyə nəzarətinin aparılması ilə əlaqədar faktiki durumu qiymətləndirməkdir.

Niderlandiyada isə bir vergi riskimeydana çıxdıqda , istənilən bir şirkət vergi orqanına müraciət edir ki, müəyyən bir zaman ərzində mövcud vəziyyəti necə neytrallaşdırmaq haqqında öz tövsiyələrini verməlidir. Müəyyən bir mənada, buna oxşar bir sistem Böyük Britaniyada fəaliyyət göstərir, burada vergi ödəyiciləri vergi

və gömrük xidmətlərinə tariflərini təzə iş sxemlərinə başlamazdan qabaq çatdırmalıdırlar.

Vergi razılaşmalarının faydaları vergi ödəyicisi üçün vəziyyətin şəffaflığı və gözlənilməz vergi risklərinə rast gəlməməsidir. Eyni vaxtda əhəmiyyətli bu cür prosedurların olmaması korrupsiyanın çoxalması təhlükəsi sayılır, belə ki, qərarların əksəriyyəti fərdi tərzdə qəbul edilir.

Ötən onilliklərdə inkişafa nail olunmuş ölkələrdə baş verən islahatların analizi vergi idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi üçün bir sıra ümumi sahələri müəyyən etməyə şərait formalaşdırır. İlk növbədə, vurğulamaq lüzum var ki, islahatlar vergi idarəetmə prosesinin səmərəliliyinin optimallaşdırılması və təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Burada diqqət çəkən məqam, vergi sahəsində prosedurlarının sadələşdirilməsi, dövlət və vergi ödəyiciləri dairəsində bütün kompleksi universallaşdırılması tendensiyaları aydın müşahidə olunur.

Vergi münasibətlərinin rasionallaşdırılması vergi ödəyicilərinin vergiyə dair hesabatlarının toplanmasına və işlənməsinə yanaşmasından ötrü daha məqbul və rahatdır. Belə ki, bir çox ölkələrdə "vahid pəncərə - vahid bəyannamə - birdəfəlik ödəmə" konsepsiyası müvəffəqiyyətlə reallaşır. Buna mısəl olaraq, 2000-ci ilin əvvəllərində İtaliyada gəlir vergisi hesablamalarını, ƏDV-nin və sosial sığorta haqlarının birləşdirilməsini birləşdirən tək vergi bəyannaməsinin formasını göstərmək yerinə düşər.

Dövlət eyni zamanda, vergi ödəyicisinin bütün vergi ödəmələrini vahid bir hesaba ödəyə biləcəyi bir vergi ödəmə sistemə keçib. Bununla bağlı, artıq ödənişlərin vergi məbləği dərhal fikirdə cəmləşir və vergi ödəyicisinin hesablarına qaytarılır. Hər iki proqram birləşmiş vahid kompleks tənzimləmə sisteminin yaradılması bazasında yerinə yetirilməlidir.

İtalyan Vergi Xidmətində son zamanlar xüsusi vergitutma vahidi yaradılmışdır ki, bu da vergilərin müxtəlif səviyyələr arasında daxilolma ilə əlaqədardır. Bənzər bir sistem İsveçdə də fəaliyyət göstərir. Burada hər bir vergi ödəyicisi şəxsi vergi hesabına malikdir, debet hesablanmış vergiləri və kredit üzrə - uyğun olaraq, artıq ödəniş məbləği təcəssüm etdirir. Vergi ödəməsi tək bir hesabda və yalnız tək vergi

ödəyicisində verilir. Vergi xidməti xüsusi bölməsi vergi ödəyicisinin şəxsi hesabında əks etdirilən fərdi vergilər üzrə hesablamalara uyğun tərzdə ödənilən vergilərin paylarını verir.

Fərdi şəxslər tərəfindən hesabların təqdimi yüngülləşdirməkdən ötrü, İsveç vergi orqanları vergi ödəyicilərinin artıq vergi ödəyicilərinin ödəyicisinin gəlirləri və onlara verilmiş vergilər üzrə verdikləri informasiya əsasında vergi bəyannamələrini ünvanına göndərir. Vergi ödəyicisi bəyannaməni özündə göstərilən məlumatlarla razılaşarsa və ya onun etirazlarını və vergi xidmətinə düzəlişləri təqdim etmədiyi hallarda imzalayır.

İsveçdə vergi ödəyicilərinin hüquqi şəxsləri vergilərə ƏDV, sosial ödənişlər, gəlir vergisi və vergi xidmətinin vahid bank hesabı üçün birləşdirən vahid bəyannamə vergi ödəyirlər. Hər ay vergi orqanı şirkətin vergi hesabının balansını tutur. Eyni vaxtda ödənişli məbləğlər avtomatik olaraq təşkilatın bank hesablarına köçürülür.

Universallaşmə tendensiyası vergi orqanlarının əvvəllər başqa dövlət orqanları istiqamətdən yerinə yetirilən funksiyalara ayrılmasında özünübiruzə verir. Beləliklə, Böyük Britaniyada vergi orqanları vətəndaşlardan müəyyən növ dövlət kreditləri toplamaqla və bəzi sosial müavinətlərin paylanmasına nəzarəti həyata keçirirlər. Fransa vergi xidməti, ümummilli bir kadastrın saxlanması ilə məşğuldur. İsveçdə vergi orqanları əhalinin qeydiyyatı və qeydiyyatı aparır. Xarici ölkələrdə vergi idarəetmə sisteminin islahatlarının ikinci istiqaməti informasiya texnologiyalarının tətbiqi və istifadəsi ilə sıx bağlıdır. ABŞ-da vergi ödəyiciləri ilə əlaqə qurmaqdan ötrü xüsusi bir kompüter proqramı yaradılmışdır.

Maliyyə-vergi nəzarəti sistemində modernizasiya tədbirlərindən əsaslısı münasib vergi mühitinin yaradılmasından və biznesin inkişaf etdirilməsini, investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasını, rəqabət mühitinin genişləndirilməsini, yeni iş yerlərinin yaradılması imkanlarını stimullaşdırmaqdan ibarət olmalıdır. Fikrimizcə, Azərbaycanada modernizasiya tədbirləri strategiyası aşağıdakı istiqamətlərdə davam etdirilməsi daha realdır:

- vergi güzəştləriin ixtisar etmək hesabına vergi bazasının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi. Bəllidir ki, vergi siyasətinin reallaşmasında səmərəli alətlər

içərisində vergi güzəştlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Vergi ödəyicilərinə bu və yaxud digər vergi güzəştlərini verməklə dövlət fərqli iqtisadi proseslərə vergi tənzimlənməsinin təsir dairəsini fəallaşdırır. Mövcud durumda respublikamızda fəaliyyətdə olan vergi növləri üzrə vergi güzəştləri və azadolmalar tətbiq olunur. Lakin əksər hallarda vergi güzəştləri öz təyinatı üzrə xərclənmir. Bununla əlaqədar vergi sisteminin ədalətlik prinsipinin tələblərini pozan və sistemdən kənar fəaliyyət göstərən bir sıra vergi güzəştlərinin ləğvi müsbət hal olardı;

- vergi dərəcələrinin azaldılmasının mərhələlər boyunca davam etdirilməsi və vergi sisteminin iqtisadi fəallığın artırılmasında rolunun daha da artırılması. Qeyri-neft sektorunun inkişaf tempini sürətləndirmək hədəfilə bu sektor üçün nəzərdə tutulan daha aşağı vergi dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə toxunulması gələcəkdə müsbət nəticə verə bilər. Eyni zamanda banklar səmtdən investisiya istiqamətli kreditlərin verilməsini həvəsləndirmək hədəfilə bankların investisiya yönümlü kreditlər hesabına əldə etdiyi mənfəətin daha yüngül dərəcələrlə vergilərə cəlb olunması şəraitinin araşdırılması pis nəticə hasil etməz;

- vergidən qaçma hallarına qarşı mübarizə tədbirlərinin daha da sərtləşdirilməsi. Xüsusilə də iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda vergilərin yığım əmsalının çoxaldılması dövlət büdcəsinin neft sektorundan və eləcə də beynəlxalq əmtəə bazarlarındakı konyukturadan asılılığını aradan götürmək iqtidarında ola bilər;

- vergi yükünün tədricən hüquqi şəxslərin üzərindən azaldaraq fiziki şəxslərin üzərinə transferi. Fiziki şəxslər üzərinə qoyulan vergi ağırlığı əsasən gəlir vergisi yardımı ilə ötürülməlidir. Azərbaycanda mövcud durumda qüvvədə olan fiziki şəxslərin gəlir vergisi barədə qanunun özündə də bəzi çatışmamazlıqlar özünü büruzə verir. Belə ki, fiziki şəxslərin gəlirləri vergiyə cəlb edilərkən vergiqoymanın ədalət prinsipinə əməl olunmalıdır.

Vergiqoymanın ədalət prinsipinin tələbinə görə istənilən şəxs gəlirin öz minimum fizioloji və sosial-mədəni tələbatlarını qaşıladiqdan sonra qalan hissəsindən vergi ödəməsi daha düzgün olar. Buna görə də fiziki şəxsin gəlir vergisində vergiyə cəlb edilməyən minimum istehlak büdcəsi ilə sıx şəkildə əlaqələndirilməlidir.

- vergi qanunlarında əksini tapan əlavələr və digər normativ hüquqa malik sənədlərin işləyib hazırlanmasında vergi ödəyicilərinin rəyinin araşdırılmasının təmini. Bu isə vergi qanunvericiliyində dövlətlə vergi ödəyicilərinin mənafelərinin səmərəli tərzdə uzlaşmasına şərait yaratmış olardı;
- İqtisadi subyektlərin vergi mədəniyyətinin günü-gündən artırılması istiqamətində tədbirlərin mütəmadi şəkildə davam etdirilməsi. Dünya praktikasına müraciət etsək şahidi olarıq ki, vergilərin yığımlılıq dərəcəsinin yüksəldilməsinin diqqət çəkən məqamlardan ümumi vergi sistemində dair cəmiyyətdə qanunlara söykənən geniş konsensusun mövcudluğudur .Yəni cəmiyyət dövlət maraqlarını əsas tutaraq vergiləri bu və ya digər dərəcə ilə ödəməyə hazır olmasın nümayiş etdirməlidir;
- vergi güzəştlərinin sistem halına salınması da hətta vergi siyasətinin prinsiplial məqamlarından hesab edilir. Prioritet sahələrdə işgüzar fəallığı tənzimləməkdən ötrü vahid güzəşt sisteminin tətbiqi daha məqsədəuyğun hal kimi qeydə alınır.
- vergi orqanlarının yerlərdə maddi-texniki bazasının müasir standartlar çərçivəsində daha da yüksəldilməsi. Vergi orqanlarında maddi-texniki bazanın müntəzəm keyfiyyətinin artırılması, burada mütərəqqi informasiya texnologiyalarının tətbiqi fiskal səmərəliliyi daha da canlandırır.

Bu nöqtəyi-nəzərdən vergilərin toplanması vaxtı tətbiq olunan müxtəlif uçot və hesabat formalarının sayının minimuma endirilməsi imkanlarının fikirdən keçirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bununla yanaşı fiskal səmərəlilik prizmsından dövlətin və vergi ödəyicilərinin vergilərin toplanması ilə əlaqədar xərclərinin minimuma endirilməsi də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Vergi sistemində baş verən dəyişikliklərin iqtisadi siyasətin digər sferalardakı dəyişikliklərlə effektiv uzlaşdırılması vergi islahatlarının uğurla reallaşdırılmasının əsas şərtlərindən biri hesab edilir.

Azərbaycanda AVİS məlumatların toplanması, emalı, saxlanması və müxtəlif kanallarla yayılması sistemidir ki, bu da fikrimcə, Məlumatların Emalı Mərkəzi (MEM) vasitəsilə reallaşır.Vergi orqanlarını zəruri məlumatlarla təmin etməklə yanaşı MEM dövlət idarəetmə orqanlarını, beynəlxalq təşkilatları, habelə vergi ödəyicilərini də informasiya ilə təmini bir vəzifə borcu sayılmalıdır.

Vergi inzibatçılığının modernləşdirilməsi çərçivəsində Bakı şəhərində pilot MEM yaradılması, sonradan regionlarda tətbiqi AVİS-nin növbəi mərhələsi kimi qəbul edilə bilər. Bu zaman telekommunikasiya sistemi güclü inkişaf etməlidir ki, bu da «on-line» rejimində ərazi vergi orqanlar ilə bələdiyyə vergi şöbələri arasında əlaqə qurulmalı, elektron formatında informasiya mərkəzdən xarici istifadəçilərə fasiləsiz ötürülməlidir.

Sadaladığımız məqamlardan əlavə, vergi hesabatlarının xüsusi maşınlar vasitəsilə oxunması, sənədlərin skaner vasitəsi ilə çıxarılmasının və daxil edilməsinin avtomatlaşdırılması, vergi hesabatlarının elektron nümunələrinin arxivləşdirilməsi və s. proseslərinin təşkil edilməsi zəruridir. Vergi xidmətinin informasiya sisteminin miqyası MEM-in ierarxiyasının yaradılmasını zəruri edir

Beləliklə, maliyyə-vergi siyasətində vacib hədəflərdən biri ölkənin makroiqtisadi vəziyyətinin sabit saxlanılmasına, iqtisadiyyatın səmərəli tənzimlənməsi və onun dinamik inkişafının stimullaşdırılmasına yiyələnməkdən ibarətdir. Bu baxımdan qarşıdakı illərdə ölkədə istehsalın genişləndirilməsinə, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın yaradılmasına, investisiya mühitinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, iqtisadiyyata cəlb olunacaq sərmayələrdə ölkənin daxili resurslarının payının artırılmasına nail olunması olduqca zəruridir.

3.2. Dövlət büdcəsinin proqnozlaşmasının səmərəliliyinin artırılmasında maliyyə-vergi nəzarətinin təkmilləşdimə istiqamətləri.

Bəllidir ki, dövlətin daxili və xarici borcunun limiti dövlət büdcəsində bir qayda olaraq təsdiq olunur. Amma borclardan, kreditlərdən nə şəkildə yararlanmasını krediti tədqim edən müəssisənin cərəncamına qoymaq heç də düz fikir deyil. Dövlət zəmanəti ilə əldə edilmiş kreditlər onu alan komitələrin, təsərrüfat subyektlərinin öz vəsait mənbələri hesabına qaytarılmalı olan tərzdə, çox zaman dövlət büdcəsindən ödənilir. Habelə ölkənin valyuta rezervlərinin yaranması, idarəedilməsi və istifadəsi prosesinin rentabelliği də maliyyə-vergi yoxlanmasından qıraqda qalmasına təsadüf edilməməlidir.

İqtisadi islahatların strateji sütunu - dövlət büdcəsi gəlir və xərclərinin daha məqsədli idarəedilməsini reallığa çevirən nəzarət sisteminin yaradılmasından, dövlət xərclərinin qüvvədə qanunvericiliyə uyğun tərzdə maliyyə-vergi nəzarət orqanları və audit şirkətlərin iştirakı vasitəsilə yoxlanılmasından, analiz edilməsindən, iqtisadiyyatın inkişaf yollarının araşdırılmasından və bu sferada ardıcıl olaraq mütərəqqi təkliflərin hazırlanmasından təşkil olmalıdır.

Bu sahədə başqa ölkələrin praktikasını ölkəmizdə bərqərar olmuş iqtisadi münasibətlərin xassələri və başqa şərtlərin təsiri nəzərdə tutulmaqla, beynəlxalq sahədə qəbul olunmuş ümumi qaydalara söykənən, iqtisadiyyatımızın bütün sahələrini özündə cəmləşdirən, biznesin inkişafına əngəl törədən əsassız müdaxilələrə imkan yaratmamaq şərtini əsas gətirərək düz və müasir tələblərə uyğun maliyyə - vergi nəzarəti sistemi yaradılmalıdır. Nəzarət idarəetmə sisteminin ayrılmaz tərkibi sayılır .

Qəbul edilmiş normalar və standartlardan yayınmalar, qanunvericiliyə əməl olunmaması halları, müqəssirələrin məsuliyyətə cəlb olunması, zərərin vaxtında ödənilməsi və belə vəziyyətin təkrarına qarşı tədbirlərin görülməsi, mal-materiallardan istifadə səmərəliliyinin qaldırılması və s. bu səpkidə məsələlər idarəetmənin özəyini təşkil etməlidir. İdarəetmədə əsas yer maliyyə nəzarəti, onun proqnozlaşdırılması və idarə olunmasına məxsusdur.

Maliyyə nəzarətini təmin etməkdən ötrü təsərrüfat strukturlarının maliyyə əsaslarının yoxlanılmasının müxtəlif forma və metodlarından istifadə edilə bilməsi mümkündür. Bu dövlətin vacib funksiyalarından biri hesab edilir. Orda dövlətin maddi, material və pul vəsatilərindən istifadə edilməsi mənimsəmələri, talan olunmalarını istisna edən tədbirlər görmək planlaşır.

Başlıca məqsəd qanunvericilik prinsipinə əməl edilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Perspektiv maliyyə proqnozlaşdırılmasında qəbul olunmuş qərarların maliyyə yekunlarını özündə təcəssüm edən illik büdcə layihəsinin formalaşdırılması, kəmiyyət və keyfiyyət indikatorlarının köməyi ilə proqnozlaşdırılması və monitoring sisteminin formalaşması vacib sayılır. Bu məsələlərin həllinin təmini edən metodların

içerisində əsas yerləri yekunlara söykənən büdcələşmə sərt büdcə məhdudiyyətləri çərçivəsində xərclərin orta müddətli kompleks planlaşdırılması tutur.

Nəticələrə əsaslanan büdcələşmə - büdcə vəsaitlərinin istifadəsinin son yekunlarını və dövlət sosial iqtisadi sahədə siyasətinin prioritet istiqamətlərinin hədəf və vəzifələrinə uyğun tərzdə büdcə resurslarının bölgüsünü təmin edən planlaşdırma metodu sayılır. Onun tətbiqi məsrəfləri və nəticələri düzgün ölçməyə, büdcə vəsaitlərinin qənaətlə istifadə istiqamətlərini seçməyə, planlaşdırılan nəticələrin əldə edilməsi dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan yaradır. Bu metodun əsas prinsipi ayrılan büdcə vəsaitləri ilə onların gözlənilən istifadə nəticələri əhatəsində əlaqənin təmin edilməsidir.

Nəticələrə əsaslanan büdcələşmə çərçivəsində büdcə vəsaitini bölüşdürənlər xərc tələbatlarının həcmi və strukturunu da formalaşdırırlar. Buraya əsasən aiddir:

- Fəaliyyətin strateji hədəfləri;
- Strateji hədəflərə tuşlanan taktiki məsələlər;
- Taktiki məsələlərin həllini təmin edən təşkilatdaxili proqramlar.

Sosial iqtisadi siyasətin strateji məsələlərin böyük əksəriyyəti onin həlli bir büdcə ilində mümkün deyil. Buna görə də, praktikada NƏB prinsipləri orta müddətli planlaşdırılma şəraitində düzgün reallaşdırılmalıdır. Sosial iqtisadi və büdcə proqnozlaşdırılmasının NƏB prinsipləri əsasında ortamüddətli dövr və ineqrasiya - nəticələrə əsaslanan ortamüddətli büdcələşdirilmə (NƏOB) büdcə prosesi islahatlarının əsasını təşkil etməlidir.

NƏOB illik büdcə layihəsini ortamüddətli planlaşdırma ilə bağlılığını təcəssüm etdirən uzun mərhələdir. Büdcə proqnozlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi məsələləri dövlət idarəetmə məsələləri ilə vəhdətdə reallaşmalıdır. Proqram məqsədli yanaşmanın uğurla tətbiqinin əsas şərti qəbul edilmiş büdcələrin həyata keçirilməsi vaxtı maliyyə intizamına əməl edilməsidir .

Nəticəyə dayanan büdcələşmənin münasib tətbiqindən ötrü həllin gözləyən məsələ dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin sosial iqtisadi nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi çətinliyi, vahid idarəetmə və uçot sisteminin, eyni vaxtda informasiya təminatının mükəmməl olmaması çıxış edir. Nəticələrə əsaslanan

ortamüddətli büdcələşdirilmə prinsipi əsasında büdcə prosesinin islahatlaşdırılması bəzi dəqiq məsələlərin çözülməsini zəruriləşdirir.

Fikrimcə, nəticələrə əsaslanan ortamüddətli büdcələşdirilmə prinsipinin büdcə prosesinə tətbiqi nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilə bilər:

- Büdcə vəsaitlərinin baş bölüşdürücülərinin strateji hədəflərinə, proqramlarına uyğun şəkildə büdcə xərclərinin bölgüsünü şərtləşdirən layihənin işlənilməsi mexanizminin qurulması;
- Xərc sahələri boyunca gəlirli layihələrdən yararlı olunması;
- Büdcə prosesinin monitoring sisteminə daxili.

Bu vəzifələrdən ötrü alət büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsinin fəaliyyət planları və yekunları barədə illik çıxışlardır. Bu məruzələrin hazırlanması və təqdim edilməsinin ardıcılığı qəbul edilməlidir.

Nəticələrə əsaslanan ortamüddətli büdcələşdirilmənin büdcə prosesinə tətbiqi büdcənin məhdud resurslarını optimallaşdırmağa, dövlət fəaliyyətinin yekunlarının və göstərilən xidmətlərin səviyyəsinin artırılmasına şərait yaradır. Büdcə vəsaitlərindən qanuni istifadəyə, səmərəli xərcləməyə daha çox fikir verməklə bərabər maliyyə sistemində şəffaflığa tam vəziyyətdə nail olmaq realdır.

Xərcləri yoxlama tədbirləri intensiv həyata keçirilməli bütün xərclərdən məqsədyönlü istifadə olunmalıdır. Büdcənin icrasına nəzarət iqtisadi metod, mexanizm və alətlərin sayəsində reallaşır. Belə metodların ən təsirlisi maliyyə alətləri olan - qiymət, vergi rüsumu, pul, kredit, tarif və s..

Büdcənin icrasına nəzarət təkcə büdcədən maliyələşmənin aparılmasının pul vəsaitlərinin büdcədən maliyələşən təşkilatlara verilməsini deyil, onların formalaşması, təyinatı, bölgüsü boyunca və intensiv istifadəsi mərhələlərini özündə cəmləşdirir. Bu nəzarət maliyyə fəaliyyətindən ötrü qanunla müəyyən edilmiş norma və qayda, prinsiplərə riayət olunduğuna, ayrılmış vəsaitlərin dövlətin qarşıya qoyduğu vəzifələrə uyğunluğuna, iqtisadi dayacağına yiyələnməsinə və məqsədliyinə maliyyə nəzarətini əhatə edir.

Maliyyə sistemində nəzarət dövlət büdcəsinin tərtib edilməsinə, büdcə və büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitlərinin təyinatına uyğun tərzdə, israfçılığa yol

vermədən istifadəsinə, büdcə vasaitləri və büdcədən kənar maliyyə ilə bank və kredit təşkilatlarında aparılan əməliyyatların qanunla müəyyənləşdirdiyi zaman reallaşmasına nəzarəti cəmləşdirir. Bu habelə büdcə gəlirlərini artırmaq, maliyyə vəsaitlərinə qənaət etmək, maliyyə özbaşnalıqlarının qarçısını almaq, təqsirkarların ödənişlərini təmin etməsinə nail olmaq, maliyyə intizamına əməl edilməsindən ötrü tədbirlər görməkdir.

Büdcənin icrasına nəzarət tək cə geniş səlahiyyətlə yiyələnməklə yox, habelə, büdcə prosesinin bütün mərhələlərini cəmləşdirən, olduqca ciddi məsuliyyətdir. Büdcənin icrasına yoxlama işlərini qanun verən və icra strukturları tərəfindən aparılır. Bu büdcə prosesinə, ölkədə tətqim tarixində görülmüş tədbirlərin miqdari ilə yox, nail edilmiş nəticələrə görə qiymət verilmişdir.

Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar.

İllər	Vergi və digər ödənişlərdən daxilolmalar (min Azn)
2018	7907000,0(proqnoz)
2017	6 971 679,6
2016	7 015 165,4
2015	7 118 196,7
2014	7 113 622,4
2013	6 663 633,4
2012	6 025 366,5

AR vergilər nazirliyinin məlumatları.

Cədvəl 3.1.

Cədvəldəki göstəricilərini təhlil etsək şahidi olarıq ki,son dövrlər dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalarda artımını müşahidə olunur.Belə ki,2012-ildə

vergi daxilolmaları 6 025 366,5 təşkil edən halda bu göstərici 2018-ildə 7907000,0 (min AZN) olması proqnozlaşdırılır.

Beləliklə, 2018 ildə vergi üzrə daxilolmalar dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 39,2 faizini təşkil edəcək. Bu gəlirlər əsasən üç vergi növünün –

1. 4288000,0 ƏDV –nin,
2. 2320000,0 hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi,
3. 1196000,0 fiziki şəxslərin payına düşür.

Bu fəaliyyətdə nəzarəti təşkil edən subyektləri yaxından iştirakı təmin edilir. Onların koordinasiya olunmuş fəaliyyətinin təmin edilməsi, büdcə prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin vacib şərtidir. Bu işdə Hesablama palatasının rolunu nəzarət-təftiş, informasiya və ekspert-analitik s.bu tip fəaliyyətilə birlikdə dövlət büdcəsinin icrasına nəzarətin tam sistemini təşkil etməkdir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının hamısı ayrılıqda öz funksional xüsusiyyətinə rəğmən olan tərzdə maliyyə nəzarətini reallaşdırırlar.

İcra olunmuş büdcədə hansı nöqsanlara, gəlirlər və xərclərdə hansı kənarlaşmalara rəva etdiyini nəzarətin bu tip forması müəyyənləşdirə bilər. Düzdür, onun mahiyyəti yalnız nöqsanları aşkara çıxarmaq, müvafiq tədbirlər görməklə yekunlaşmır. Nəzarətin bu formasının aktuallığı, fikrimcə, yol verilmiş nöqsanların, növbəti maliyyə ilində təkrarlanmamasından ötrü tədbirlər planı işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Büdcə prosesinin keyfiyyətini daha çox artırmaq ötrü, əvvəlki illərin praktikasını araşdırmaq, analizi və müvafiq işlər həyata keçirilməsi.

Vergi qanunvericiliyinə riayətində nəzarətin təminindən ötrü vergi orqanlarının əsas vəzifələrdən biri bu nəzarətin səmərəliliyinin artırılmasıdır. Dövlətin funksiyalarının reallaşdırmaqdan ötrü maliyyə vəsaitlərinə daimi tələbatın ödənilməsi vergi tutma mexanizminin fasiləsiz fəaliyyətini tələb edir.

Vergilərin fiskal funksiyasının bir hissəsi kimi, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini maksimum dərəcədə artırmaqda maraqlıdır. Bu baxımdan vergi orqanları tərəfindən reallaşdırılan vergi nəzarət tədbirləri vergitutmanın fiskal funksiyasını yerinə yetirməkdən ötrü başlıca vasitələrdən biridir.

Dövriyyənin mənfə nəticolərini ləgv etməkdən ötrü və iqtisadi parametrlərin mənfə dinamikasını azaltmaq üçün vergi ödəyicilərinin əksəriyyəti, xərcləmə hissəsinin vergi komponentini istənilən vasitələrlə azaltmağa çalışacaq, bu da kölgə iqtisadiyyatının sektorunu dəfələrlə artıracadır.

Yuxarıda göstərilən səbəblər büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasına mənfə təsir göstərdiyinə görə vergilərin və ödənişlərin bütün səviyyələrdə olan büdcələrə hesablanması və ödənilməsinin düzgünlüyünü nəzərə almaq üçün tədbirlər vacibdir. Azərbaycan hökuməti, dünya iqtisadiyyatının böhran hadisələrinə müdaxilə tədbirləri ilə cavab verməyə çalışır.

Maliyyə tənzimləyicilərinin, xüsusilə də, vergilərin rolu dövlət borcu siyasətində heç də az deyildir. Daha çox, bu, bir qrup sahələrə yönəldilən, o cümlədən də, dövlət zamanəti əsasında təqdim olunan kreditlərə aiddir. Çünki, həmin müəssisələrin borc vəsaitləri ilə bağlı fəaliyyətinə nəzarəti reallaşdırmaqla yanaşı, onların vergi yükünü yüngülləşdirməklə maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdıracaq, son nəticədə, kreditlərin tam həcmdə qaytarılmasını dövlət təmin edəcəkdir.

Dünyanın inkişafa nail olmuş ölkələrinin zəngin təcrübəsindən dövlət borcu siyasətində irəliləyişə nail olmaq, eləcə də, bu siyasətin qarışığında duran vəzifələri layiqincə gerçəkləşdirməkdən ötrü tam istifadə edilməlidir. Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ölkədə idarəetmənin xüsusiyyətləri və bu kimi bir sıra məsələlər dövlət borcu siyasətinin təşkili zamanı nəzərə alınmalıdır. Azad bazar prinsiplərinə müasir dünya iqtisadiyyatında əsaslanmalar olsa da, burada dövlətin tənzimləyici rolu olduqca vacibdir.

Beləliklə, tərəfimizən aparılan tədqiqatlar AR Vergi sisteminin bəzi qüsurlarını aşkarlamışdır:

- Respublikanın vergi sistemində üstünlük əsasən fiskal funksiyaya yönəldilir, başqa iqtisadi funksiyaların xidmətindən az faydalanır;
- investisiya cazibədarlığı, biznes aktivliyinin həvəsləndirilməsinə istiqamətləndirilən vergi mexanizmlərindən lazımi həcmdə xidmətindən istifadə edilmir;
- vergidən boyun qaçırması kimi anların çoxalmasına, kölgə iqtisadiyyatına təkan verən qanun boşluqlar azda olsa hələ rast gəlinir.

Araşdırmalarımın gəldiyim qənaətə görə vergiqoyma sisteminin inkişaf xüsusiyyətləri, başqa iqtisadi tənzimləmə alətlərindən ayırd edilmiş tərzdə cərəyan edə bilməz. Bundan ötrü vergi siyasətinə qeyd etdiyim kimi makroiqtisadi siyasət və buradan doğan büdcə-vergi siyasəti prizmasından yanaşılmalıdır.

Vergi sistemi vergi sferasında rast gəlinən boşluqların mütəmadi şəkildə enməsinə nail olmalı, bunun yekunun da da büdcəyə çatası vəsaitlərin həm gərəkli səmtlərə ayrılmasına, eləcə də cəfərbər edilmiş vəsaitlərin bütöv həcmdə təyinatına xərclənməsindən ötrü maliyyə- vergi nəzarətinin pik səviyyəsinə çatmalıdır.

Maliyyə- vergi nəzarəti elə bir tərzdə qurulmalıdır ki, vergi ödəyicilərində onlardan toplanan vergilərin şübhəsiz öz ünvanına qovuşmasında heç bir tərəddüd olmasın. Təkcə belə şəffaf büdcə sistemi təsis etməklə vergi siyasətinin başlıca strateji məqsədlərindən olan vergilərin ödənilməsinin könüllülük prinsipinin yerin tutması artırılması mümkün olsun.

Bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə situasiyadan asılı olaraq büdcə-vergi siyasətinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi aktual bir problem olaraq qalır. Hazırda respublikamızda da vergi siyasətinin və onun aparıcı forması sayılan büdcə-vergi siyasətinin bazar mühitinə uyğun aparılması, onun səmərəli təşkil prinsip, metod və mexanizmlərin tədqiqi və təhlili, həmçinin ümumiləşdirilmiş makroiqtisadi dövlət tədbirlərinin hazırlanması aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırkı dövrdə mülkiyyətin yeni formalarının inkişafı, iqtisadiyyatın idarə edilməsinin liberallaşdırılması, müəssisə və idarəetmə orqanlarına sosial-iqtisadi sahədə struktur dəyişikliyin reallaşmasında böyük imtiyazlar verilməsi büdcə-vergi siyasətinin düzgün istiqamətləndirilməsi probleminin aktuallığını və əhəmiyyətini daha da yüksəldir.

Düz yolda olan vergi sistemi təkcə dövlətin maliyyə ehtiyaclarına qaşımamalı, eləcə də vergi ödəyicilərinin biznes işinə maraq dairəsini artırmalı və eyni vaxtda onları təsərrüfat işinin səmərəliliyinin yüksəkləndirilməsinə təkan verməlidir. Təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükü dövlətin reallaşdırdığı vergi siyasətinin yekunu olmaqla, vergi sisteminin keyfiyyət göstəricisi hesab edilir.

Axır dövrlərdə ölkəmizdə yüyürüdüln vergi qanunvericiliyində yerin tapmış dəyişikliklər və vergi idarəetməsinin mütəmədi təkmilləşdirilməsi ödəyicilərinin vergi yüklərinin minimumlaşdırılmasına yardımçı olmaqdadır. Mövcud məqamda həllini gözləyən məsələrdən önəmlisi vergilərin toplanma səviyyəsidir.

Bunun parlaq əksi 2017 -ci ildə dövlət büdcəsinin icrasında vergilər nazirliyi plan tapşırıqlarını 91,2 faiz yerinə yetirmişdir. Bundan ötrü bir sıra zəruri tədbirlərin reallaşması nəticəsində 2018 ilin birinci rübündə yığım əmsalı 105 faiz olmuşdur, bunuda məqsədəuyğun hal kimi qiymətləndirmək olar. Vergi siyasətinin həyata keçirilməsində, onun yığılmasına nəzarətin gücləndirilməsində geniş əhali kütləsinin iştirakını təmin etmək lazımdır. Bu baxımdan qonşu Türkiyənin praktikasından faydalanmaq olar.

Respublikamızda büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətindəki problem məsələləri çözməkdən ötrü dövlət vahid büdcə-vergi siyasətini reallaşdırarkən inkişafa çatmış ölkələrin praktikasına güvənməklə bərabər, milli və regional prinsipləri də hökmən nəzərə almalıdır. Bu baxımdan optimal büdcə-vergi siyasətinə çatması iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində aktual məsələlərdən biridir.

Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycanda həyata keçirilən vergi siyasəti vergi dərəcələrinin enməsi və vergi güzəştlərinin enməsi hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya yatırımı qoyuluşunun həvəsləndirməyə, kiçik və orta biznes üçün əlverişli mühitin formalaşmasına və yekunda qüvvədə olan iqtisadi potensialın çoxalmasına və əhalinin güzəranının yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmişdir .

Tədqiqatın sonunda belə bir nəticə hasil olur ki, vergi mexanizminə tək cə vergilərin toplanması gedişatına dövlətin operativ şəkildə müdaxiləsi mövqeyindən yanaşmaq doğru deyildir. Vergi mexanizmi bu cür yanaşma vaxtı öz obyektivliyini itirmiş olur və pul vəsaitlərinin təzədən bölgüsü subyektiv bir vasitəsinə çönür. Vergi mexanizmində obyektiv və subyektiv start üzvi bir vəhdəti cəmləşdirir və onların dairəsində tarazlığı pozmaq olmaz.

Ölkəmizin vergi sisteminin meydana gəldiyi zamandan bu vaxta qədər nail olduğu nailiyyətlərdən biri onun beynəlxalq vergi sisteminə sıx inteqrasiya olunması

və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr dairəsində islahatçı vergi sistemləri qrupuna qəbuludur. Münasib investisiya mühitinin formalaşması sferasında başqa dövlətlərlə ikiqat vergitutmanın ləğvi barədə ikitərəfli sazişlərin tətbiqi çox vacib addım hesab edilir.

Müasir iqtisadi mühidə vergi sistemi təsərrüfat mexanizminin yüksəlişinin, habelə tənzimlənməsinin ən başlıca amillərindən birinə çönmüşdür. Vergi ödəmələri axınının səmərəli idarəedilməsi isə özlüyündə biznes işinin daha da aktivləşdirilməsi və təsərrüfat subyektlərinin düz yolda olması vəzifələri ilə sıx surət dəbağlıdır. İqtisadi inkişafın aparıcı səmtlərindən biri dövlət və qeyri-dövlət maliyyə axınlarının iqtisadiyyatın real sektoruna tuşlanması təşkil edir. Bu vaxt investisiya hədəflərinə istiqamətləndirilən sərbəst pul vəsaitlərindən məqsədli xərclənməsi həyata keçməlidir.

Dövlətin mövcudluğunun zərurəti inkaredilməz olduğunu iqtisadiyyatda yüksək xidməti olan vergi kimi, qənaətbəxş həcmdə gəlir mənbələrinin aşkarlanıb, onun həlli çətinlik yaradan məsələlərinin tədqiqi həyati məna daşıyır. Bu da ondan qaynaqlanır ki, dövlət gəlirlərinin dünya bazarındakı neftin qiymətindən asılılığı ölkənin xarici və daxili siyasətinə təsir göstərir, güclü ölkələr tərəfindən reallaşan fərqli embarqolar əksinə, cəmiyyəti idarəetməkdə ciddi problemlərlə üzləşir, iqtisadi inkişafın tənəzzülünə və qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmağa maneçilik yaradır.

Bu fakta söykənərək fikir söyləmək olar ki, ölkənin davamlı inkişafından ötrü neft gəlirlərinə güclü və sistemli maliyyə mənbəyi olaraq baxılması düz deyil. Fərqli bir çıxış yolu tapmaq zəruridir.

Neft ehtiyatlarının bərpa olunmazlığını, Azərbaycan Respublikası dövlətinin neft gəlirlərindən asılılıqdan azad olmaq yolunda cəhdlərini və bu yolda ölkə başçılarının ciddi səylərini əsas tutaraq başlıca maliyyə təminatı olaraq qeyri-neft gəlirləri daima diqqət çəkən məsələ olmalıdır. Bu da sevindirici haldır ki, indiki durumda 2018 ilin may ayında neftin qiyməti 80 dolları keçib.

Neft gəlirlərini əvəzetmə iqtidarında olmaq gücünə malik gəlirlərdən ən vacibi vergi gəlirləridir. Amma, ölkənin iqtisadi yüksəlişində vergi gəlirlərinin xüsusi çəkiyə malik olmasına baxmayaraq, vergi sistemindəki yaşanan problemlərə görə vergi gəlirləri maliyyə sistemində lazım olan səviyyədə yer almamışdır tutmamışdır.

Dövlət büdcəsi gəlirləri sosial-iqtisadi vəziyyəti stabilləşdirmək və tənzimləməkdən ötrü xüsusi bir sosial-iqtisadi alət olaraq dövlətlər tərəfindən geniş diapozonda istifadə edilir.

Dövlətin xərcləri, bir səmtdən gəlirlər tərəfindən təmin olunan etibarlı maliyyə mənbələrinə möhtacdır, digər tərəfdən isə sərvətin qaydaya salınması, sosial rifahın formalaşması və inflasiyaya nəzarət səlislə maliyyə siyasətinin reallaşmasından asılıdır.

Beləliklə, dövlətin maliyyə siyasətinin təsirli aləti hesab edilən maliyyə-vergi siyasəti səmərəli, düz və elmi əsaslara söykənən olmasa, istər-istəməz onun dövlətdə dağıdıcı təsirləri özünü bu və ya digər tərzdə biruzə verəcək. Elə bu nöqtəyi tərəfdən dövlət büdcəsinin gəlirləri, xüsusi ilə vergi gəlirlərinin rolu tam tərzdə ölkə miqyasında nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatımda göstərilir ki, dövlət büdcəsi idarəçiliyinin dörd başlıca vəzifəsinin reallaşması proqnozlaşdırmaya, planlaşdırmaya, büdcə hazırlanmasına və onun icrasına nəzarət edilməsinə söykənir. Dövlət sektorundakı bu kimi vəzifələr sərt qoyur ki, maliyyə ehtiyatları və yaranma mənbələrinin düzgün idarəedilməsi, maliyyə tarazlığını qoyurub saxlamaqdan ötrü planlaşdırılma, səlislə strategiya və siyasətin təyini, gəlirin daxilolma durumuna nəzarəti aparmaq, investorlar üçün münbit şərait yaratmaq, sosial layihələrə maliyyə və operativ nəzarət edilməsi yolu ilə təmin edilsin.

İnkişaf pilləsində olan dövlətlərlə müqayisədə digər ölkələrdə dövlət xərclərinin təmin edilməsində vergilərin rolu böyükdür. Azərbaycanda vergi gəlirləri ilə bərabər neft satışından əldə edilən gəlirlər dövlət gəlirlərinin ən aparıcı maddələrindən birini təşkil edir. Lakin neft gəlirlərinə həddən çox arxalanmaq dünya bazarında neftin qiymətindəki qalxıb enmələrə fikir verməklə Azərbaycan iqtisadiyyatında son iki-üç ildə bütün dövlət gəlirlərində qeyri-sabitliyə səbəb olmuşdur.

Ölkə iqtisadiyyatında, bir yandan iqtisadi və sosial inkişaf planlarına müdaxilələr yekununda dövlətin ümumi xərcləri çoxalmış, digər tərəfdən isə neft gəlirlərindən asılılıq və vergi sisteminin effektivliyinin tənəzzülü səbəbinə vergi gəlirləri dövlətin artan xərclərinə paralel olaraq artmamış və belə dərəcə dövlət büdcəsinin kəsirli olmasına səbəb olmuşdur. Bu da özlüyündə pul həcminin artmasına və qiymətlərin

yüksəlməsinə gətirib çıxartmışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, son vaxtlarda neftin qiymətinin 81 dolları ötməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı bu arzuolunmaz prosesin qarşısını qətiyyətlə almışdır.

Bazar mühiti daima risklərlə ələqədar olduğundan onun idarə edilməsində maliyyə menecmentinin nəzarət funksiyasının rolu kifayət qədər böyükdür. Risklərin keyfiyyət və kəmiyyət analizi daxili və xarici amillərin təsir səviyyəsinə obyektiv qiymət vermək bazasında reallaşır, yəni bu tip amillərin fərqli elementləri boyunca təsərrüfat subyektlərinin işinə təsirinin xüsusi çəkisi analiz edilir və bu çəki pul ifadəsilə müəyyən edilir.

Maliyyə risklərini nəzarətdə saxlamaqla əsasında itgilərin həcmi ilə onların törənməsi arasındakı asılılıq tapılır. Bu proses bir yandan pul dövriyyəsinin maliyyə-iqtisadi mexanizmlərin bazasında təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinin tənzimlənməsi, digər yandan isə pulun tədavülü, potensial və həqiqi pul vəsaitləri dairəsində dolğun nisbətə qoyulmasını fikirdə tutur. Məhz buna görə də burada maliyyə mexanizmləri ilə bərabər idarəetmə mexanizmlərinin xüsusilə də nəzarət sisteminin səmərəli qurulması əsas şərtlərdəndir.

Maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulması zamanı cavab tədbirlərin lazımı dərəcədə yetərli olmaması maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəli işinə mənfi təsir göstərən problem məsələlərdən biri hesab edilir.

Beləliklə, dövlət büdcəsi gəlirlərinin proqnozlaşdırılması prosesində ekonometrik modellər proqnozlaşdırma modelinin əmsallarının hesablanmasından ötrü geniş istifadə edilir. Vergi daxilolmalarının ekonometrik proqnozlaşdırma modelləri bəlli gəlir mənbəyinə (məs., iqtisadi artım, boyunca tələb və təklif, əmlakın dəyəri, vergi dərəcələri və s.) təsir göstərən iqtisadi informasiyalara söykənir. Eyni durumda bu ekonometrik proqnozlaşdırma modellərində bəlli gəlir ehtiyatlarına təsir edən iqtisadi məlumatların yardımından faydalanır.

Bir məqama da toxunmaq yerinə düşər ki, əmək haqları üzrə vahid vergi yükünün müəyyən edilməsi yekunda maaşlardan tutulan vergilərin köklü səviyyədə azalması ilə nəticələnə bilər.

Mövcud durumda müzakirə edilən vahid vergi yükünün həcmələri hazırda qüvvədə fəaliyyətdə olan qanunvericiliklə tətbiq olunan vergi yükündən böyük dərəcədə fərqlənir, aşağıdır. Əminliklə deyə bilərəm ki, bu cür islahatın reallaşması qeyri-rəsmi məşqulluğun, o cümlədən əmək haqların həqiqi tərzdə əks etdirilməsinə xidmət etməli, bu işə öz müsbət tohfəsini perspektivdə verəcək.

Nəticə.

Tərəfimdən yerinə yetirilən magistr dissertasiyasında apardığım araşdırmalar əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmiş və zəruri ümumiləşdirmələr etməklə uyğun tərzdə təklif və tövsiyələr hazırlamışam.

İqtisadi sferada ölkəmizdə reallaşdırılan məqsədyönlü islahatlar dövlətin idarəetmə funksiyalarının, xüsusən də nəzarət funksiyalarının yenidən qurulmasını zəruririyətə çevirir. Bu nöqteyi-nəzərdən, beynəlxalq sahədə maliyyə- vergi nəzarətinin təşkili praktikasının araşdırılması və onun ölkəmizdə tətbiqi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi böyük məna əks etdirir.

İqtisadiyyatın bütün sferalarının fasiləsiz inkişafı və radikal islahatları reallaşdırmaq, dövlət proqramlarının uğurla reallaşması maliyyə-vergi nəzarətini, habelə metod və formalarını daimişəkildə təkmiləşdirilməsini bilavasitə tələbata çevirir. Bu da ondan qaynaqlanır ki, dövlətimizin iqtisadi nailiyyətlərinin təmini və onun davamlı xarakter daşması, son yekunda dövlətin maliyyə -vergi nəzarətinin səmərəliyindən sıx surətdə asılıdır.

Maliyyə-vergi nəzarəti- idarəetmə təsir səviyyəsinin sosial tərəfdən daha artıq əks edilmiş sferası hesab edilir. Bu sahənin büraxdığı səhflər büdcəyə daxil olmalarının kəskin tərzdə azalması ilə nəticələnir, maliyyə-vergi pozuntularının ehtimallığını yüksəldir, yekunda sosial sahədə cərəyan edən proseslərin gərginliyini yüksəldir.

Bu cür ən məfərqli səviyyəli büdcələrə vergidən gələn daxil olmanın əhəmiyyətli azalması ilə müşayiət olunmamalıdır. Odur ki, maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəlilik göstəricisini mühüm səviyyədə artırmaq gərəklikdir. Maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəliliyi bilavasitə nəzarət fəaliyyəti prosesinin reqlamentə hansı dərəcədə tabeli olması ilə sıx vəziyyətdə əlaqələndirilməsidir. Reqlamentləşdirmə tələblərinin həyata keçməsi isə məhz maliyyə-vergi nəzarətinin reallaşmasına dair metodiki təminatı və onlara necə əməl olunması ilə təmin edilir. Nəzarətin ümumi metodiki təminatına aid olan ümumi qaydalar ümumi metodiki vəsaitlərin tələblərinə uyğun hazırlanması məqsədə uyğundur.

İqtisadi sahədə islahatların strateji bünövrəsi- büdcənin gəlir və xərclərinin daha məqsədli tərzdə idarə edilməsini gerçəkləşdirən dövlət maliyyə-vergi nəzarət sisteminin yaradılmasından, dövlət xərclərinin qüvvədə olan qanunvericilik tələblərinə cavab verən tərzdə maliyyə-vergi nəzarəti qurumları vasitəsilə yoxlanılmasından, hərtərəfli analiz edilməsindən, iqtisadiyyatı inkişafın çatmaq yollarının analizindən və bu sferada mütərəqqi dayaqlara söykənən təklif verməkdir.

Bu sahədə inkişafa nail olmuş dövlətlərin praktikasını, ölkəmizdə bərqərar olmuş iqtisadi münasibətlərin xarakteristikası və digər təsirlər qeyd edilməklə, dünyada tanınan ümumi prinsiplərə söykənən, iqtisadiyyatımızın bütün sahələrini özündə cəmləşdirən, biznesin inkişafına əngəl törədən əsassız müdaxilələr etmədən düz və müasir dövrlə ayaqlaşan maliyyə-vergi nəzarəti sistemi yaradılmalıdır.

Maliyyə-vergi nəzarətinin gələcək inkişaf perspektivləri, onun səmərəli fəaliyyəti xeyli dərəcədə qanunvericilik bazasının dövrün tələblərinə cavab verən təkmilləşdirilməsindən bilavəritə asılıdır. Tədqiqatımdan bu yekun hasil olur ki, sosial ödənişlərin toplanması dair məsuliyyət və səlahiyyətin Vergilər Nazirliyinə verilməsi daha məqsədemüvafikdir. Bu hərəkət, vergi ödəyicilərinin hesabatı və ödəniş sahəsində olan yükünü nəzərəcarpan səviyyədə endirər və Sosial Müdafiə Fondunun məhdud sayda maliyyə ehtiyatlarını VN-ə istiqamətlənməsini əlverişli şərait yaradar. Belə olan durumda, fiziki şəxslərin gəlir vergisi VN-i tərəfindən vergi ödəyicilərinin nəzarəti zamanı yoxlama predmetini təşkil edər.

Təhlil prosesindən belə nəticəyə gəlir ki, büdcənin gəlir hissəsinin formalaşdırılması üçün müəssisələrdən ayrılmış vergilərin əsas hissəsi səmərəli dövlət tənzimlənməsini pis duruma salır ki, burada təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət aktivliyini canlandırmaq məqamı gəldikdə vergi yükünün azaldılmasına gedilir, bu da sonda vergi daxilolmalarının azalması və büdcə itkiləri ilə nəticələnir. Vergi yükünün strukturunda təsərrüfat subyektlərinin mənfəət vergisinin yüksək olması onları istehsalın inkişafını stimullaşdırmaqdan məhrum edə bilər.

Cəmiyyətin iqtisadi transformasiyası dövründə maliyyə resurslarının səfərbər edilməsilə bərabər onlardan rentabelli xərclənməsi də başlıca məsələ olaraq önə keçir. Bu problemin çözülməsində maliyyə-vergi və təsərrüfat işinin analizi müstəsna

məna daşması şübhəsizdir. Müasir maliyyə-vergi nəzarəti olmaqla bərabər, eləcə də sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə sisteminin dayanıqlığının güclənməsində, onların biznes-inkişafı planının işlənilib hazırlanmasında, yerli və dünya bazarlarının tədqiqində də xüsusi rol oynayır. Biznes subyektlərinin səmərəli idarəedilməsinin təşkilinə, onun fəalliyətinin tənzimlənməsinə müsbət tərəfdən təsir edən nəzarət sistemi habelə bu subyektlərin maliyyə fəalliyətinin mövcud durumunu və inkişaf perspektivlərini qiymətləndirərək, bu istiqamətdə öz rəyini bildirir.

ƏDƏBİYYAT.

1. AR Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 1995.
2. AR Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2017, 351 s.
3. AR «Büdcə sistemi barədə» Qanunu, Bakı-2002.
4. AR «Sahibkarlıq fəaliyyəti barədə» Qanunu, Bakı- 1996.
5. AR 2016-cı ilin statistik məlumatları, Bakı-2017, 814 s.
6. Pr. Əvəz Ələkbərov, Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu. B-2005
7. Pr. Dəmət Bağırov. «Vergi nəzarəti» dərsliyi. Bakı - 2006.
8. Qəzənfər Abbasov. Maliyyə nəzarəti növlərinin təsnifatı və onun başlıca istiqamətləri maliyyə və uçot.- 2010.
9. Vahid Novruzov Audit. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, 604 s.
10. Akif Musayev Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. B., 2004
11. Данилевский Ю.А. Финансовый контроль и пути его совершенствования. Мос, 2015.
12. Бельский К.С. Налоговая система: основные элементы, принципы Государства и права. – 2006. - №9. С. 55. Адамс Р. Основы аудита М.: Аудит, ЮНИТИ, 2015.
13. Карасева. М. Финансовое право Учебник - Москва, 2011. – 617 с.
14. Белобжецкий И.А. Финансовый контроль и новый хозяйственный механизм. М.: Финансы и статистика, 2012.
15. Валуев Б.И., Орлова Л.П., Зернов Е.Л. и др. Оперативной контроль экономической деятельности предприятия. М.: Финансы и статистика, 2014.
16. М.О. Клейменова Налоговое право: Учебник пособие. – М.: Московский финансово-промышленной университет «Синергия» 2013.
17. Д.Г. Черник Финансовая система России: Учебных. пособие. Мос. 2013.
18. В.В. Ковалева, Финансы. Учебник. Москва-2003
19. Ван Хогн Дж.К. Основы управление финансами. Москва, 2003. – 916 с.
20. Соколовой О.В. Финансы, деньги, кредит. Москва, Юрист, 2000.

- 21..А.Г.Грязновой, Е.В. Маркиной, Финансы. Учебник. Москва- 2012
- 22.А.И.Аржипова и А.Погосова. Учебник.Москва, ТК Вельби, Проспект, 2007.
– 632 с.
- 23.Шермет А.Д. Финансы предприятия .Учебн. Пособие. Москва–2007. –344 с.